

Антон К. Салмин

**БЪЛГАРИТЕ:
ОТ АРМЕНИЯ ДО КАЗАН**

София, 2016
Бъдник ЕООД

ББК 63.5
УДК 94
С16

Салмин А.К. Българите: от Армения до Казан. Научен редактор – Ружа Нейкова. Превод на бълг. ез. – Живко Войников. – София: Бъдник, 2016. – 51 с.

Това е първото комплексно изследване върху историята на българите от страна на автора. Антон Кирилович Салмин е доктор на историческите науки, водещ научен сътрудник в Музея по антропология и етнография „Петър Велики“ (Кунсткамера) към Руската академия на науките. В своя труд той се основава на достиженията на науки като етнотимика, история, география, етногенетика, археология, религиознание, езиковедие, етнология. Основна опора на изследването са първоизточниците.

На корицата: карта на Велика България //
2000px-Map_of_Old_Great_Bulgaria_ru; г. Булгар (съвременен вид).

© Издателство „Бъдник“ ЕООД, 2016

© А. К. Салмин, автор, 2016

© Ружа Нейкова, научен редактор, 2016

© Живко Войников, превод на български език, 2016

ISBN: 978-954-92204-9-0

Всички права запазени.

Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без изричното писмено разрешение на издателите.

ОТ НАУЧНИЯ РЕДАКТОР

Доцент, дин Ружа Нейкова

Уважаеми читателю, книгата, която сте отворили, е написана от един забележителен изследовател на чувашката традиционна култура – Антон Салмин. Малко българи познават историята на Волжка България, а малцина са били в земите на Поволжието. Днес там съжителстват тюркоезични и угрофински народи (чуваши и татари; мари, удмурти, мокша и ерзя) – една амалгама от култури, която има своята дълбока предистория. Съществена част от нея са ранносредновековните *волжки българи*, мигрирали от VII век насам от Северен Кавказ в Поволжието. Техният произход и етнокултурна същност все още са обект на спорове (дори ожесточени), а един наболял от години проблем е за подялбата на българското „наследство“ между чувашите и татарите.

В рускоезичната научна литература дълбоко е вкоренено мнението за неразривната историческа връзка *българи–сувари/савири–чуваши* (или *българи=тюрки=савири=чуваши*) – като един постъпателен етногенетичен процес. Дали обаче е така. Бих искала да започна точно с този въпрос, който може да се определи и като лайтмотив на книгата. Произходът на чувашите, казва Салмин, не може да бъде решен с т.нар. *българска теория*. Техни истински предци според него са савирите, докато *волжките българи съставляват основния масив на татарската народност*, сред която са продължени и развити техните културни традиции. Убеждението, а също и смелостта на автора да скъса „пъпната връв“ между средновековните българи, суварите/савирите и чувашите тепърва ще има своите отгласи в публичното пространство, въпреки че това не е първият текст по темата. Основна доказателствена база са някои ранносредновековни и по-късни сведения, които показват, че в района на Кавказ и Поволжието савирите/суварите и българите никога не са се смесвали „до неузнаваемост“ и до степен да „изгубят своята идентичност“, независимо че влизат в общи политически конгломерати. Показателни за автора например са писмените данни за трите български групи в Поволжието – *басулā (Barchūla)*, *ас.к.л (Ishkile, Asgil)*, *българи (B.lkār)*, сред които не са посочени суварите. По силата на подобни факти, според Салмин, независимо че *čuvaš* (чувашите) имат историческа връзка с българите и че в процеса на формирането на българо-татарския етнос несъмнено са асимилирани и сувари, българите не могат да бъдат предци на чувашите. Ето защо понятията „българи“ и „сувари“ трябва да се разделят, а не да се свързват с дефис („булгаро-сувари“).

Впрочем тезата, че „генетичното обвързване“ на савирите с ранните българи „все още не е доказано с безспорни аргументи“, е изказана преди няколко години от българския историк Цв. Степанов. Като дългогодишен изследовател на Поволжието обаче тук бих си позволила да попитам дали,

„преселвайки се в Средното Поволжие, българи и савири са *принудени* отново да живеят заедно – *като съседи*“, по думите на Салмин. Какво се случва в Поволжието през следващите векове? Писмените сведения, както и археологическият терен, показват придвижване и разместване на население в различни райони, което продължава включително до Късното средновековие. В една или друга степен тези миграционни процеси водят до проникване и взаимопроникване на елементи в духовната и материална сфера при различните общности, а също и до появата на синкретични форми в традиционните култури. Как може да се отличи *българското* от *суварското*, особено в късното фолклорно наследство, при положение че взаимодействието между тях вероятно започва още в източните прикаспийски територии и със сигурност се активизира именно в Поволжието. По тези, да ги назова наднационални причини, смятам, че мнението на А. Салмин донякъде е пресилено и истината за предците на чувашите трябва да се търси в „златната среда“, която върде често е двулика/многолика.

Позицията на А. Салмин спрямо редица въпроси, поставени в настоящата книга, включително за етногенеза на чувашите, има своя предистория. Част от тях са изложени в предишен труд, в който авторът оборва становището в чувашката и въобще в рускоезичната наука, *ситуиращо българите и савирите в тюркския народностен кръг*. Той се противопоставя на директната идентификация на българите с „Ancient Turkic world“, водещо до „highly unscientific generalizations“ (Salmin 2014: 83-84¹). Що се отнася до савирите (предците на чувашите), то възгледите и назоваването им като хуни (поради честото споменаване на „хуно-сабири“ в изворите) „are fundamentally wrong“ (Ibid., 64). Салмин прави опит да възроди старата угро-финска или по-точно угърска теория за произхода на българи и чуваша предимно по езикови показатели², позовавайки се на различни автори с мнението, че първоначалният език на чувашите не е тюркски („originally Turkic“), а пред-тюркски („pre-Turkic“). Българи и савири са тюркизирани в Северен Кавказ от хуните или от „тюрко-хазарите“ („At various times such non-Türk tribes as the Alans, Kutrigurs, Onogurs, Khazars and Savirs were part of the Bulgar union. All this clearly speaks in favour of the Savirs, like the Bulgars, *not having belonged to the Türk-led confederation*“ – Ibid., 110,115), но най-вече при „кипчакизацията“ (куманизацията) през XIII и XIV век. Според него чувашкият език е еднакво сроден с угърския и иранския, което е резултат от дълговременни контакти (Ibid., 82).

¹ Salmin, Антон. 2014. Savirs – Bulgars – Chuvash. Ed. Peter Golden. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2014. – 147 p.

² Например на базата на едно предание сред тоболските татари, че земята на Среден и Долен Иртиш преди обитавал народът *савир* или *сибир/ситир/сенер* (последното е синоним на вогулите/мансите), той прави извода, че *савири*, *сабири* е название на угърско население в Западен Сибир, локализирано на изток от мансите; именно това са „древните предци“ на чувашите, които в средата на първи век напускат земите си (Salmin 2014: 9,81, литература).

Проблемът за езика и произхода на българите е застъпен и в настоящия труд. Теорията за изначалната тюркоезичност на българите, пише Салмин, е „много хлъзвава почва“. Той се позовава върху генетичните проучвания, показващи, че „древните българи от езическия период имат изцяло западноевразийски митохондриални хаплогрупи“ – показатели, които ги сближават със съвременните българи и които изключват монголоидно участие в майчиното им родословие. „Следователно, пише Салмин, резултатите отхвърлят теорията за монголо-алтайския и хуно-татарския произход на протобългарите“ – теза, която вече е изказана от различни български учени въз основа археологически, антропологични, исторически, лингвистични и етнографски доказателства през последните три десетилетия. И по повод многостранните подходи, от които се очаква да съгласуват и фокусират различни показатели/и материали в една тематична област, трябва да се изтъкне, че А. Салмин подхожда комплексно към изложената нелека тематика – независимо че е отделил скромни страници за географията, етнографията, езика, историята и други параметри в историята на волжките българи (които той нарича просто Българи!). Това е заявка за интердисциплинарен подход, принципно необходим за всяко стремящо се към пълноценност изследване.

Това е повод да изтъкна още, че някои позиции на автора в настоящия труд – чрез последователно излагане на редица важни и недвусмислени факти, са приноси за „съдбата“ на българската история в рускоезичната наука. Те разчупват някои закостенели и повтаряни от десетилетия становища (наследство от менталитета на имперския период, а също и от времето на сталинизма). Например Салмин категорично приема като достоверни арменските извори за българите, свидетелстващи за ранната им поява в Кавказ и Армения, според него след I в. – изворови данни, които години наред се подлагаха на съмнение и се приемаха за анахронизъм. Не по-малко съществено е изложението на данните, отнасящи се за устойчивостта на етнонима *българи* (и самоназоваването на българите) в Поволжието – последователно и регулярно свидетелстван в поредицата „Полное собрание русских летописей“ (ПСРЛ) до XVI в. и в други официални документи. Всеизвестен факт е, че част от земите на Волжка България бяха преименувани от съветската власт като *Република Татарстан* и тази историческа неправда едва ли ще бъде премахната. Колко му е да изтриеш една етнокултурна памет и да поставиш друга върху нея – стига това да импонира на нечии политически интереси! Впрочем самоназоваването на българите в Поволжието продължава и след споменатия XVI в., а сред отделни хора, по мои наблюдения в региона – до XX век включително. Всеизвестен факт е също, че монголоидните татари (и собствено монголите) практически липсват на археологическия хоризонт в Поволжието, а оскъдните остеологични останки не дават основание да се говори за масова миграция на тези средноазиатски общности в региона (факт, който не е отбелязан от автора). Самата традиционна култура, която претендирам да познавам добре, също е твърде далеч от *спецификата* на споменатите монголоидни народи. Тоест територията на съвременен Татарстан

е покрита с етноним, който не съответства на своето етнокултурно съдържание. Всъщност искам да изтъкна значимостта на дори краткото приваждане на множество данни от руските летописи в този текст, които, доколкото ми е известно, за първи път се публикуват на български език.

На тези, които са запознати с трудовете на българската историческа наука, със сигурност ще направи впечатление позоваването на автори, чието мнение и тълкуване на исторически извори не е коректно или вече е коригирано от науката. Например. Напълно погрешно е „уточняването“ на Е. Ч. Скржинская (типичен представител на съветската научна школа), че под българи Йорданес „подразбира“ хунските племена в Северен Кавказ, както и че българите са били част от хунския племенен съюз, за което няма никакви данни от изворите, а и самият Йорданес не споменава българите сред хунските племена. Известно недоумение буди и приваждането на остарялото и невярно панславистко мнение на Иречек за угро-финския произход на дунавските българи, които „бързо се превърнали в балкански славяни“, локализирането на първата българска миграционна вълна в Поволжието през VIII в., а не през VII в. (по находки от Новинковските некрополи) и други подобни. Тези обстоятелства изискват макар и кратко пояснение. Всъщност позоваването на чужди становища (включително на американски и унгарски учени), освен че представя различни гледни точки, е обяснено от страна на самия автор с недостатъчна компетентност по някои въпроси. В настоящия труд почти не е отразена собствено българската, и то съвременна гледна точка по разглежданите теми, голяма част от които вече са проучени, дискутирани и публикувани от български историци. Това, по думите на автора, се дължи на непознаването на българския език. Подобни недоразумения (които на практика ни връщат и към познатия проблем за коректното разчитане на изворовия материал) могат да бъдат избегнати чрез една добра справка с по-широк кръг, включително съвременни публикации и становища.

В моята вътрешна, лична равностетка текстът на Салмин е своеобразен ориентир, докъде е завъртяно колелото на „историята“ в рускоезичната наука – при най-добър позитивен подход на автора към темата, а също така какви са средствата, чрез които това се осъществява към днешна дата. При наличието на множество публикации (монографии, статии, студии), тоест на постигнатото към настоящия момент от науката, бих нарекла настоящия труд един щрих към историята на волжките българи, в който на преден план е изведен стремежът, а защо не и апелът на автора към чувашите, да не се отказват от савирите – като свои предци. За тях самият Салмин не без основание пише в друга своя публикация, че ранната им история „все още е зад седем печата“.

Бих искала да завърша моя щрих към този труд с едно интригуващо мнение на автора, което, доколкото съм запозната, се изрича за първи път в рускоезичната литература. А именно, че: „вероотстъпничеството на управляващата върхушка силно отслабва великата Волжка България... И от този момент нататък започват годините на упадък на Волжка България и на българите като народ. Ако те не бяха приели исляма в 922 г., то тяхното

название щеше да се съхрани до днес и нямаше да има дискусия по въпроса ‘Кои са потомците на българите’, ‘Какви са волжките татари’“.

Аналогична оценка на християнизацията на Дунавска България (както и виждането, че „именно езическият период е най-устойчивата епоха в българската история“), е изречена още през първите десетилетия на XX век от проф. П. Мутафчиев – едно становище, което не без основание напоследък си припомняме – може би с известна тъга и с много въпросителни. То, както и тезите на Салмин за историята на българи и чуваша, трябва да бъдат верифицирани интердисциплинарно. Готови ли сме, ако те бъдат потвърдени?

ПРЕДГОВОР

„Писането на историята е най-великото и свято дело,
което стои над всички останали занятия“

[Агафий 1996: 83]

Придържането към утвърдената *българска теория* за произхода на чувашите в крайна сметка ни връща към един безизходен проблем – за подялбата на българското наследство в Поволжието между чувашки и татари. Същевременно въпросът за суварското наследство в историята на чувашите е съвършено неразработен. А неговото изясняване, по мнението на автора, е единственият верен път към историята на чувашките предци. И до ден днешен в изследванията върху чувашите господства тенденцията да се търсят изцяло тюркски корени в техния етногенез. Така, не без основание, М.Г. Худяков предполага, че чувашите не трябва да се разглеждат нито като създатели, нито като носители на българската култура. А самата българска теория за техния произход се основава на едностранно и зле тълкуван лингвистичен материал [Худяков 1927: 136].

Между другото, поставяйки си за цел да докажат автохтонността на татарите в Поволжието, някои изследователи изпадат в крайност, свързвайки ги с Ананинската археологическа култура – пряка връзка между тях, разбира се, няма. А и този въпрос не би трябвало да се поставя така. Не е възможно в тази доисторическа епоха да се говори за определен, конкретен етнос, при това антропологично еднороден. Няма също така основания, цялото население на Волжка България в периода X–XIII в. да се идентифицира с предците на чувашите.

В своята статия, посветена на проблема за етногенеза на чувашки и българи, С.А. Токарев [1949: 13] между другото пише: „Трудно би било да се възрази срещу убедително доказаната историческа връзка между древните българи и съвременните чувашки“. Но, разсъждава по-нататък Токарев, дори най-пряката историческа връзка не е равносилна на тъждество и невинаги оставя следи в паметта. Трябва да се има предвид, че дори и най-убедителното сближаване на един съвременен народ с древните му предци не помага много в търсенето на неговия произход. То е все едно да обясниш известното с неизвестното. Затова даже доказаните връзки, например между днешните чувашки и древните българи, не дават отговор на въпроса за техния произход.

Може ли да смятаме, че *българската теория* решава проблема за етногенеза на чувашкия народ? По-скоро обратното, тази теория може донякъде да отговори какви са били самите българи. И не трябва безкритично да се сближават един съвременен и един древен народ.

Използвам случая да изразя своята искрена благодарност на проф. Питър Б. Голдън (САЩ) и на Н.И. Егоров (Русия), чиито мнения ми бяха доста

полезни. Също изказвам благодарност на Живко Войников (България), който извърши превода на настоящия труд от руски на български език.

Изказвам признание и на научния редактор Ружа Нейкова за полезната работа върху превода на текста.

ЕТНОНИМИКА

Дълго време изследователите смятаха, че първото споменаване на българите е под формата *Vulgares* през 354 г., в т.нар. „Анонимен хронограф“, написан на латински език. Но кавказките (арменските) извори споменават българите още през II в. Има и друг източник, в който българите произлизат от легендарен скитски княз на име Булгар [Латухинская 2012: 766]. Отчитайки фонетичните закони на транскрипция на гръцките и латински източници, *Vulgares* може да се чете и като *българ*, и като *пългар*. Питър Голдън в своите трудове го тълкува като *bulġar*.

Самият екзоетноним произлиза от тюркското *bulġa* „смесвам; мътя; вредя; сея смутове“ (ср. чуваш. *пӑлхав* „бунт“, *пӑлхат* „мътя“). Игнорирането на чувашкия прочит на етнонима *българи* и до днес поставя въпроси като: „Явяват ли се българите ‘смесени’ или ‘въставащи’?“ [Маенхен-Гельфен 2010: 451], т.е. следва да се имат предвид и двете значения на думата. В езика на казанските татари – *бөлгәт* е, 1) мътя, говоря празни приказки, „врели-некипели“, намесвам се, и 2) смущавам (се), вълнувам (се)“ [Радлов 1905: 1713]. По Дюла Немет, българите произлизат от огуриите и хуните, а тяхното название булгар-„смес“, отразява именно този процес [Németh 1991: 129-130]. Но към края на живота си Дюла Немет предпочита второто значение – „въстаници“. Питър Голдън подразбира *булга* (= микс) в значение на „смесени“, изтъквайки, че тази етимология не е общоприета и отразява по естество конфедерация на племенни съюзи [Golden 1980: 42; 2011: 143]. Затова *bulġar* трябва да се тълкува като политонимом, появил се през II в. Латинските варианти на етнонима са *Bulgari*, *Bulgares* и *Vulgares*. Кожата и изделията от обработена във Волжка България кожа също наричали *булгар*, *булгары* [Радлов 1905: 1850]. Оригиналното самоназвание се реконструира като *bulgar* [Zimonyi 2014: 57], именно както е документирано в латинските, арабските и руските източници.

През 70-те г. на XI век думата е фиксирана у Махмуд Кашгари като етническо название и като име на град, и е включена в общотюркската лексика.

В описание на събития от 1229 г. в Патриаршеска летопис, българите са наречени „казанци“ („болгаре, глаголемии казанци“), а в 1236 г. – „земята българска, наречена казанска“ („землю болгарскую, глаголемую казанскою“) [ПСРЛ 9: 98,104].

След XIII в., по известни причини, сред волжките българи се заражда тенденция да се самоназовават „казански тюрки“, „казанскими мюсюлмани“ или просто „мюсюлмани“.

В 1370 г. князът на Суздал и Нижний Новгород Дмитрий Константинович изпраща „войска срещу българския княз Асан, (чийто поданици) сега се наричат казанци“ („ратъ на Болгарского князя Асана, еже ныне глаголются казанцы“) [ПСРЛ 11: 12].

В 1431 г. Великият княз Василий II изпратил войска, водена от княз Фьодор Пъстри срещу българите. „Той отиде, победи ги и превзе цялата им земя“ („Он же, шед, взя их, и всю землю их плени“) – съобщава накратко летописецът [ПСРЛ 27: 102]. Град Булгар е напълно разрушен. Столицата на Волжка България на практика прекратява своето съществуване. Южните ѝ територии преминават под контрола на Московското княжество, а център на северните става Казан. От този момент започва формирането на Казанското ханство, а заедно с него и на новия етнос – казанските татари.

Описвайки събития от 1524 г., населението на гр. Казан и прилежащите райони, летописецът го определя ту като „казанци“, ту като „татари“ [ПСРЛ 23: 203]. През 1552 г. Великият княз и първи цар на Русия Иван Василевич, виждайки как се пролива кръвта на православните християни, събрал много сили и превзел великия град Казан – се казва в житието на цар Фьодор Иванович. При това летописецът нарича населението на Казан и околностите „нечестиви българи“ и „страната Българска“ [ПСРЛ 14: 3-4]. А Руският хронограф използва фразата „българите, сега наричащи се казанци“ [ПСРЛ 22,2: 175].

Всички тези факти, разбира се, говорят, че в периода XIII-XVI в. волжките българи се идентифицират с казанските татари. В литературата също така се съхранява прилагането на сложния етноним „булгари (татари)“, „булгари (татари от Поволжието и Приуралието)“ [Мухамадиев 2011: 80,81,85].

Към края на XIX в. сред местната казанска интелигенция се поражда носталгия по загубената Волжка България – родината на казанците. Така в началото на XX в. Гаяз Исхаки в произведението си „Изчезване след 200 години“ нарича своите сънародници не татари, а *булгари*/българи [Ахунов 2010: 10]. Гаяз Исхаки съжالياва, че народът може да изчезне, ако не се вземат мерки за неговото съхранение и развитие.

ИСТОРИЯ

От „История“ на Мовсес Хоренаци е известно, че по време на арменския цар Валаршак на зелените ливади край областта Шар се появяват български колонисти [Хоренаци 1990: 61]. Според прочита на А. А. Акопян – *вал'андур булхары* (източник: лично писмо до автора от 9.01.2015). Днес тези места са част от областта Вананд, с център г. Карс, Турция. А при цар Аршак I „възникнали големи смутове в Кавказката планинска верига, в Страната на българите; много от тях се отделиха, дойдоха в нашата страна и се заселиха задълго в близост до Кол, на плодородната и богата на зърно земя“ [Хоренаци 1990: 69]. При това М. Хоренаци се позовава на разказа на стария Мар Абас

Катина. Съгласно тези извори, българите по това време живеели в областта Кол (днес област и град Göle в Североизточна Турция).

Тук обаче възникват сериозни трудности при идентификацията на арменските царе от династията на Аршакидите, на сведенията на самите историци летописци и датирането на събитията. Няма пълно съгласие сред изследователите за това, в кой век е живял арменският „Херодот“ Мовсес Хоренаци. Различни изследователи предполагат, че това е било в периода V–VII в. и даже до IX в. Но всички са единодушни, че своята „История“ Хоренаци е написал на основата на арменски, гръцки и сирийски източници. Никой не отрича също, че началната част на неговата „История“ възлиза към несъхранената „История“ на Мар Абас Катина.

Към днешна дата има доста изследвания, посветени на дискуссионната взаимовръзка „Мар Абас Катина – Хоренаци – Себеос“ [Langlois 1861: 531-583; Sarkissian 1940: 73-81; Гадло 1979: 39-42; и др.]. Един от авторите, Левон Мириджанян, предлага историята на цар Вагаршак и Мар Абас Катина, изложена от Хоренаци, да се разглежда взаимосвързано и комплексно [Мириджанян 1980: 166-182]. Обратното, казва той, може да доведе до заблуди и объркване. Обръщайки се към историята на Аршакидите, той показва, че персийският шах Аршак II Велики заел престола приблизително в 217 г. пр.н.е. В края на своето царуване той прави своя брат Вагаршак цар на Армения. Така завършва разказът на Мар Абас Катина, който умира на преклонна възраст. Вагаршак управлявал през 217–195 г. пр.н.е. По версията на Левон Мириджанян излиза, че Мар Абас Катина умира при царуването на Вагаршак, т.е. през втората половина на II в. пр.н.е. Но тук авторът добавя: „Марабасовската книга е била написана на базата на енциклопедия, преведена по волята на Македонски, от асирийски на гръцки, и следователно е била завършена по негово време“. По този начин и у Левон Мириджанян има разминаване на дати, тъй като Македонски е живял през IV в. пр.н.е., а Мар Абас умира през II в. пр.н.е. Затова Хоренаци пише не за Аршак II, а за Аршак I. Като цяло, версията на Л. Мириджанян отнася събитията към по-ранни времена от тези на Хоренаци.

М.О. Дарбинян-Меликян, коментатор на Йованес Драсханакетци, априори утвърждава, че сириецът Мар Абас Катина (Мараба Мцурнаци) от арменския град Мцрун е живял и творил през IV в. [Йованнес 1986: 243]. Съгласно Мовсес Хоренаци и Йоан Драсханакертци, Мар Абас Катина е взел текста на своята „История“ от персийския царски архив по поръчение на арменския цар Валаршак (Вахаршак) II Пертев, син на Вологез III, управлявал през 186–196 г. Излиза, че Мар Абас Катина е живял и работил над този труд по същото време, бидейки на преклонна възраст. Изследванията от последните години уточняват неговата биография. А.А. Саакян пише, че гр. Мцрун в Таронска област е бил първата столица на Аршакидска Армения, от втората половина на I в. до края на II в. Сведенията за столицата Мцбин, дадени у Хоренаци, следва да се отнесат към гр. Мцрун. Негов жител е бил Мараб, автор на първата „Арменска история“, която пише по заръка на царския двор при управлението на Вагарш

II. Мцрук се споменава не само у Павтос и Себеос, но и в епоса „Сасна Црер“ [Саакян 2011: 195-206]. По този начин Мар Абас Катина е живял през втората половина на II в. До аналогично мнение стига и Атанас Стаматов [Стаматов 1997: 10-12,45,90,91].

Според някои изследователи Мар Абас Катина е живял през IV в. В полза на тази версия те привеждат наличието на *mar* в неговото име, което тълкуват като църковен сан [Манандян 1956: 69-86]. Армения приема християнството през 301 г., за което първостепенна роля е изиграл Григорий Просветител, първият католикос на Арменската църква (302–326 г.) при цар Трдат III (287–330 г.). Тази гледна точка обаче не се съгласува с неопровержимите доводи, приведени от А.А. Саакян и Атанас Стаматов.

Н.Я. Мар и Н.В. Пигулевская пишат за сиро-персийския деятел Мараб (Марибас, Мар Аби I), починал в 552 г. [Марр 1902: 078-091; Пигулевская 1948: 73-84]. Този човек обаче е свършено друга личност. При това самият Мовсес Хоренаци, който се позовава на Мар Абас Катина, е живял по-рано (около 410 – около 490 г.) и по никакъв начин не е могъл да ползва трудовете на Мар Аби I, живял през VI в.

Известно е, че арменският цар Валаршак (Вахаршак) II Пертев, син на Вологез III, е управлявал през 186–196 г., а синът му Аршак I царствал 13 години [Хоренаци 1990: 68], т.е. в периода 197–210 г. Излиза, че разказът на Мар Абас Катина, вмъкнат в „История“ на Мовсес Хоренаци, описва събития от 186–210 г. Това ни дава основание да приемем, че българите са фиксирани на югозапад във Велика Армения през втората половина на II в. Част от съвременните историци също е на мнение, че отделни подразделения на българите се появили в Северен Кавказ през I – средата на IV в. [например Чеченов 2014: 288-289]. В същото време много други изследователи отнасят тяхното първо споменаване през 354 г. – под формата *Vulgares* у латинския Анонимен хронограф [Mommsen 1892: 105].

По времето на Атила българите били в хунската сфера на влияние и воювали на тяхна страна [Németh 1991: 147], въпреки че не става дума за пълно подчинение. Е.Ч. Скржинская, която коментира „Гетика“, обръща внимание на следното: „описвайки събитията от втората половина на V – началото на VI в., свързани с хуните, Йордан ги нарича ту българи, ту анти или склавинии [Скржинская 2001: 218]. В 493, 499 и 502 г. българите (Βούλγαροι) извършват опустошителни походи в северните погранични области на Византийската империя [Чичуров 1980: 75; Moravcsik 1983: 108]. Теофан Изповедник уточнява, че те „се връщали назад толкова бързо, преди да научим нещо за тях“ (501/502 г.) [Феофан 1980: 25,49]. Например в 499 г. край р. Цурта (сега Крива река в Североизточна Република Македония) станало сражение между българи и византийци, в което загинали над 4000 души. Източникът не уточнява за кого се отнася броя на загиналите, но вероятно става дума за загуба на византийската войска, водена от пълководеца Арист, тъй като хрониката описва преди всичко събитията, свързани с Византия. От контекста следва, че до края на V в. българите не са предприемали далечни походи и не са били известни

във византийските владения. Към началото на VI в. те вече са придобили тактиката на внезапното нападение и бързото оттегляне. За годините 499, 502, 515, 530 Марцелин Комит също съобщава за илирийско-тракийски-български войни [Комит 2010: 86,119,120].

За годините 538/539 г. Теофан Изповедник отбелязва значими военни сблъсъци между българи и византийци. Описвайки същите събития, Йоан Малала, използван по-късно от Теофан, пише не за българи, а за хуни. В тази епоха, разбира се, хуни в истинския смисъл на думата вече не е имало. През 555 г. Захарий Ритор пише, че българите, които той нарича „бургари“, имали градове [Захария 2011: 595]. Съгласно Михаил Сирийски, който е използвал „Църковната история“ на Йоан Ефески (починал в 586 г.), сасанидският шах Бахрам VI Чубин въстанал против младия ромейски наместник на Хорсов в Кавказ. Хорсов се обръща за помощ към император Маврикий (582–602 г.). Той от своя страна му предоставя армия, в която е имало 2000 армени и българи [Сириец 1960: 36]. Събитието е станало около 590 г., но не по-късно от 602 г. Следователно в този период, в състава на ромейските войски в Кавказ (преди всичко на територията на Армения) е имало и българи.

В 626 г. българи участват в обсадата на Константинопол [Чичуров 1980: 98]. През 635 г. под предводителството на Кубрат българите отхвърлят аварската зависимост и прогонват аварите от Северното Черноморие. Българи и хазари набират сили. Така възниква новата държава Велика България със столица Фанагория [Кляшторный 2009: 171-172; Golden 2011: 148]. След смъртта на Кубрат (Κοβροῦτος), владетел на българите и котрагите, властта преминава в ръцете на неговите петима синове. Датата на неговата смърт, според различните автори, се колебае от 642 до 665 г. На смъртното си ложе той завещава на синовете си да не се разделят, за да съхранят властта си и да не бъдат поробени от друг народ. Но синовете не изпълнили бащината заръка и направили точно обратното: всеки се отделил с подвластния си народ. Изследователите тълкуват този разказ различно: за едни това е просто легенда, други приемат написаното от Теофан като достоверно. Първият син Батбаян/Ваян (= името на аварския каган), спазвайки бащиния завет, останал в родната земя, подчинявайки се на хазарите. Вторият син, Котраг, преминал река Танаис (Северски Донец или Дон) и се заселил срещу първия брат. Третият – Аспарух, преминал реките Днепър и Днестър и се установил на север от Дунавската делта на място, наречено Онгъл – блатисто и непристъпно, обградено с реки и блата. Аспарух се е опасявал от хазарите. След време влязъл в сражение с ромеите и ги прогонил до Варна. Тук българите покорили славините и северите. Уплашеният василевс бил принуден да сключи мир с българите. Четвъртият и петият син на Кубрат се отправили през Истър (р. Дунав) на запад. Единият се подчинил на аварите в Панония, а другият, достигайки Пентапол, попаднал под властта на християните (т.е. византийците) [Феофан 1980: 60-62; Никифор 1950: 363]. През 670 г. хазарите в съюз с унгарците разгромяват българите [Рона-Таш 2005: 117]. В ранния период от своята история хазарите участвали във военно-политически съюз, доминиран

от савирите и известен от източниците като „Страна на хуните“ [Гмыря 2012: 3]. През целия VII век савири и хазари са били в такъв общ военно-политически съюз. Оттук следва, че савири и българи са воювали едни срещу други.

В периода V-VIII в., след разпада на Хунската империя, савирите в Кавказ са най-голямата военна сила в региона. Именно тогава българите са сериозно притиснати от тях [Гумилев 2007: 261], а също и от хазарите [Golden 2008: 235]. По-късно савирите са част от военно-политическия съюз, оглавен от Хазарския каганат. Те воювали против враговете на Хазария, на първо място – с арабите. До преселването си в Средното Поволжие българи и савири живеят отделно.

По мнението на историка В. Д. Димитриев, промените в етническият състав на Средното Поволжие са свързани с идването на българите през VII в. и на суварите през VIII в. [Димитриев 2003: 7]. Според археологическите материали българите се появяват в Средното Поволжие във втората половина VIII в. и причината за тази миграция са арабо-хазарските войни [Казаков 1982: 390]. А.П. Новоселцев също смята, че появата на българите по Средна Волга е станала през VIII в. [Новоселцев 1990: 75]. Питър Голдън пише, че държавата Волжка България е сформирана през втората половина на VIII в. – втората половина на IX, началото на X в. [Golden 2013: 52]. Достоверни и близки до историческата действителност са възгледите за българската хронология на Андраш Рона-Таш. Според него до миграцията към Волга, Българската империя е разположена не в Прикубанието и Предкавказието, а между реките Донец и Южен Буг. Тогава българите, според него, са били под властта на хазарите. През 737 г., възползвайки се от нападението на арабския пълководец Мерван над хазарите, българите се отправили нагоре по Волга [Рона-Таш 2011: 134] и така се измъкнали от пряко подчинение на хазарите. Те се придвижвали по течението на р. Волга, докато около 750 г. достигнали Самарска Лука. По нумизматични находки, към края на VIII в. българите са били в района на селището *Большие Тарханы* (съвременен Татарстан). Тук археолозите разкриха най-ранните българо-тюркски паметници. Към края на VIII в. българите достигнали р. Кама [Róna-Tas 1996]. По Ищван Зимони, те се появяват в земите на бъдещата Волжка България две десетилетия преди мисията на Ибн Фадлан [Zimonyi 2014: 156-157].

В началото 60-те г. на IX век савирите се придвижват от района на Северен Кавказ – Дон към Итил (Волга), а в края на IX в. достигат южните покрайнини на Волжка България. По този начин се вижда, че времевата разлика между преселенията на българи и савири/сувари към Средна Волга е около 100 години. А това свидетелства за автономност на двете общности – основно в етнически план. Същевременно можем да се съгласим с мнението на Бернат Мункачи за високото самосъзнание на предците на *čuvaš* (чувашите). Именно това е в основата на разногласието им с българите в началото на X в., и оттеглянето на суварите под предводителството на княза/царя Вириг на левия бряг на Волга.

Както беше изяснено, българите идват на Волга през 50-те години на VIII в., а суварите в края на IX в., подчертавам – отделно едни от други. Също така,

след разпада на хунския съюз савирите силно притискат българите, което вероятно е причина (допълнителна или основна – въпросът е открит) те да напуснат плодородните земи в района Северен Кавказ – Дон. Източниците съобщават, че в първата половина на IX в. е имало втора вълна на българско преселение към Волга. Разгромът на въстанието на привържениците на старата религия в Хазария (830 г.), наричани *кавари* (сред които българи и сувари), е причина и за друго историческо събитие – недоволните българи (т.е. останалата част, подвластна на хазарите) мигрират към Дунав и във Волго-Камския регион [Плетнёва 1997: 46].

Главният враг на Волжка България по време на царуването на Алмуш е била Хазария. Алмуш ежегодно е плащал данък на хазарския каган – по една самурена кожа от всяко домакинство в царството. От разказа на Ибн Фадлан се разбира, че синът на българския владетел е бил заложник в двора на хазарския каган. „Царят на “славяните“ имал много красива дъщеря. Царят на хазарите научил за това и изпратил сватовници. Когато баща ѝ отказал, каганът изпратил войска и я взел със сила... Тя обаче умряла и той поискал втората дъщеря на царя. Щом научил това, царят на „славяните“ веднага я дал за жена на царя [княза] на [племето] ескели, който бил под негова власт, понеже се опасявал, че каганът ще я отнеме със сила, както направил със сестра ѝ“ [Ибн-Фадлан 1956: 141]. Българският княз решил да построи крепост, за да се защитава от „юдеите, които го поробили“. Вероятно, бидейки в Средното Поволжие, в началото на X в. суварите продължавали да бъдат съюзници на Хазария. В тази ситуация между българите, намиращи се в много хладни отношения с Хазария, и савирите, съюзници на хазарите, не е могло да има пълно разбирателство. Българите не били в добри отношения и с другите си съседи. Така съгласно Ибн Руста и Гардизи, през втората половина на IX – началото X в. те извършвали грабителски набези над буртасите и вземали пленници [Ибн-Даста 1869: 24].

Към началото на X в. родовият строй във Волжка България е бил изживян. В този период се сформира класовото общество от предфеодален тип: производители са общинниците, но в стопанството се е използва и робски труд. В страната е имало четирима общопризнати владетели (= князе) [Ибн-Фадлан 1956: 27,35,132]. Вероятно всеки от тях е заемал трона в определена последователност. Център на Волжка България е бил град Булгар. „От него излизат до 20 000 конника“, съобщава източникът „Худūd ал-‘āлем“. Съгласно този ръкопис, в близост до Булгар се намирал друг град – Сувар. Но Ахмед Ибн Фадлан, прехвърляйки се през река Утка, не споменава за град на това място. Това показва, че по време на неговата мисия град Сувар все още не съществувал. Разбира се, думата не е за „град“, а за селище, център на суварите. Но и после градът е носел името на суварите номинално, тъй като основната част от тях живеели на десния бряг на Волга. В Сувар живеела само онази част от суварите, която приема исляма и много скоро се булгаризира. По време на татаро-монголското нашествие Сувар е преден фортпост на Волжка България и е изтрит от лицето на земята.

Още от самото си образуване Волжка България става център на транзитната търговия. Особено оживени са търговските връзки с хазари и руси, които превозвали по Волга кожи от самури, белки, хермелини. В описания на събитията от 40–60-те год. на X в., град Булгар е бил малък, с рядко населена околност. Той е бил известен преди всичко като пристанище, където се стичали търговци от съседните царства. След разгрома на Хазария от киевския княз Святослав в 965 г. ролята на Волжка България като търговски център нараства още повече. Тук се пресичат три търговски пътя – от Изтока, с Киевска Русия и със съседите. Строят се градове, развиват се занаятите. Основна стока и разменно средство е скъпата кожа, зърното, медът. Развитието на търговията се улеснява много и от удобните водни пътища по реките Волга и Ока. Благодарение на това Волжка България става център на транзитната търговия. Между Булгар и Киев възниква търговски път. В Булгар са строени търговски складове за съхраняване на стоките. Тук отседали търговци, пазачи, носачи, гребци, слуги, пътешественици, което води до поява на обслужваща сфера. Градът е бил и „притегателен център за речните пирати и разбойници“ [Белорыбкин 2003: 78]. Съвкупността от тези фактори способствала за развитието на държавата.

През втората половина на X – началото на XIII в. българските земи са подложени на нападения. Например в 358 г. от хижрата (968–969 г.) гр. Булгар е разрушен от русите, които ловят по тези места животни със скъпа кожа [Ибн Хаукал 2009: 89-90]. В края на X в. киевските князе в съюз с гузите (огузи) воюват с волжките българи. По Ал-Бекри, българите по това време били малобройни – около 500 семейства [Ал-Бекри 1879: 63]. А в началото на X в. източниците съобщават, че роднините на владетеля Алмуш са ту 500, ту 5000 души [Заходер 1962: 26]. Въз основа на тези сведения Ищван Зимони стига до извода, че общата численост на волжките българи може да е била над 100 000 души [Zimonyi 2014: 180]. В 997 г. Владимир Святославович нападнал „волжките и камските българи и ги пленил, побеждавайки ги“ [ПСРЛ 9: 66].

През 1117 г. във Волжка България нахлули куманите. Българският княз отровил хан Аепа и другите кумански князе [ПСРЛ 2: 285]. В 1164 г. князът на Владимир Андрей Боголюбский заедно със сина си Изяслав, брата си Ярослав и мурманския княз Гюргий (Юрий) нахлули в Българската земя. Превзет е славният град Брякимов (Бряхимов) и други три града са изгорени. Летописите гласят, че много са посечени в Булгар, бойните знамена – взети, а сам Андрей се върнал като победител [ПСРЛ 1: 352; 20,1: 122-123; 23: 46]. През 1172 г. татаро-монголският „цар“ Саин основал на Волга и устието на река Кама, на мястото на разрушения български град Бряхов, крепостта Казан [ПСРЛ 19: 13]. През 1182 г. руската конница достигнала до великия град на сребърните българи. Те, виждайки многочисления противник, останали зад стените на града [ПСРЛ 2: 625].

През 1202 г. монголо-татарските войски достигнали границите на Волжка България, установили се там и презимували [ПСРЛ 20,1: 155]. През 1220 г. княз Святослав със своите войски обсадил българския град Ошел и го изгорил

[ПСРЛ 1: 444; 20,1: 150; 23: 67-68]. По Симеоновския летопис, това събитие е станало в 1221 г. [ПСРЛ 18: 51]. Или има разминаване в източниците, или става дума за два поредни похода, което обаче е по-малко вероятно. През 1229 г. монголите заели граничните участъци по р. Яик. Виждайки сериозната заплаха от новите нашественици, волжките българи изпратили пратеници в Рус с предложение за мир. Вероятно е имало идея за обединена отбрана срещу страшния враг. Съгласие не било постигнато и българите е трябвало сами да отблъснат настъплението, при което имали временен успех.

През 1231 г. татаро-монголите се приближили до Великия град Булгар, установили се и презимували [ПСРЛ 28: 209], [ПСРЛ 23: 73; 30: 87]. По други източници това става през 1232 г. В 1236 г. към основните сили на монголите се присъединява родът Джучи и в похода участват четирите клона на ханския род (Бату, Орда, Шейбан и Тангут). А през зимата против българите се изправя и пълководецът Субедай (Сюбегетей-багатур) [Рашид-ад-дин 1960: 37-38; Данзан 1973: 228]. „И всички те нахлули в земята на българите. От многобройната войска цялата земя стенела и треперела, дори дивите зверове се вцепенявали от грохота на техните пълчища. Най-напред завзели с щурм град Булгар, който се славел със здравите си крепостни стени и обилието от запаси; и като предохранителна мярка те избили жителите, други взели в плен“ [Джувейни 2004: 185]. Дошли безбожните татари, „града им изгориха, заробиха цялата земя Българска, града им Великия завзеха, посякоха всички жени и деца, а други в плен взеха“ – жаят летописците [ПСРЛ 1: 514; 4,1: 214; 6,1: 287]. За пълния разгром на българите от татарите съобщава и унгарският монах Юлиан в края на 1236 г. [Аннинский 1940: 83]. „България падна, без да е в състояние да отблъсне дори авангарда на монголските войски, водени от Субутай“ [Грум-Гржимайло 1926: 463]. Но скоро, при управлението на хан Батий, Булгар бил възстановен – самият той живял там в периода 1242–1246 г. През тези години започнало строителството и на други градове (например град Естер-хан, чуваш. *Астърхан* „Астрахан“). По-късно в Булгар и в град Сарай се намирили резиденциите на хан Берке (1257–1266 г.) [Поло 1997: 193]. И така, през 1236 г. столицата на Волжка България град Булгар е разрушена и скоро след това възстановена. Затова „всички постройки и надписи, съхранени в наши дни, се отнасят към епохата на монголското владичество“ [Бартольд 1968: 136] и към по-късни времена.

През 1370 г. властта в Булгар и контролът върху търговията е в ръцете на представител на руското княжество. Столицата на Волжка България и цялата страна понася много щети от нападенията и грабежите на т.нар. ушкуйници (речни разбойници). Те се спускали от Новгород по Волга със своите кораби и ограбвали градовете по бреговете на реката. Например в 1374 г. те превзели Булгар с намерението да го запалят; градът е спасен с цената на голям паричен откуп [ПСРЛ 28: 239; 34: 121]. През 1376 г. руска войска отново нападнала Булгар и се завързала жестока битка. Българските князе Осан и Махмат успели да откупят града [ПСРЛ 25: 192]. През 1382 г. Хан Тохтамъш изпратил войска в Булгар със заповед да грабят търговците, включително руски, а корабите и

цялата стока да му бъде доставена [ПСРЛ 4,1: 327; 6,1: 471-472]. В описанието на това събитие в Никоновския летопис се отъждествяват имената на градовете Булгар и Казан: „града, наречен Болгар, което е Казан на Волга“ [ПСРЛ 11: 71]. Този летописен факт свидетелства, че по това време център на българското царство не е град Булгар, а Казан. През 1395 г. руски воеводи превзели градовете Булгар („Болгары Великия, Больгары Великы“), Жукотин (Жукотинь), Казан (Козан) и Кеременчюк (Кеременьчюк, Корменьчюк, Кременьчук, Керменчюк, Кеременчик), пребивавали и „повоювали“ там три месеца, и се върнали с голяма плячка („с многою корыстию“). [Това е в летописите ПСРЛ 4,1: 380; 17: 46-47]. В „Степенната книга“ това събитие е датирано през 1396 г. [ПСРЛ 21,2: 417-418]. Според един от преписите на Патриаршеската летопис, били превзети само градовете Болгар и Жукотин, а според друг – Казан и Кеременчюк [ПСРЛ 11: 164]. В друг летопис превземането на Болгар Велики, Жукотин, Казан и Корменьчюк е станало в 1399 г. (6907 г.) [ПСРЛ 6,2: 5-6; 18: 280; 28: 253] – както виждаме, източниците предават различни дати и градове относно това събитие. Всичко говори за интензивни грабителски походи в Средното Поволжие и за идентифицирането на градовете Булгар и Казан.

„През втората половина на XIV – началото на XV в. 32 града и около 2000 селища в Българската земя са били унищожени от златоорденските ханове и емири, от номадските орди на Тамерлан по време на набезите му в 1391 и 1395 г., от походите на руските князе и от новгородските ушкуйници... Българската земя се превърнала в диво поле, където започнали да пасат стадата си мангитите (ногаите)“ [Димитриев 2003: 10].

В периода на Казанското ханство търговията заема първостепенна роля. Татарските търговци стават известни в цяла Евразия [Валеев 2011]. Поминък на суварите е било земеделието, животновъдството, натуралната размяна (стопанския излишък разменяли за български, а после за татарски стоки). В самото начало на XVIII в. холандският пътешественик Корнелий Бруин, който пътувал из Московията (Московското княжество), включва в числото на руските градове и Булгар. В неговите записки град Казан се намирал между страната България и черемисите [Бруин 1989: 90,148], което означава, че тогава все още е продължавала употребата на названието „Булгар“ и (Волжка) „България“.

ГЕОГРАФИЯ

В продължение на хилядолетия Каспийското и Черноморското крайбрежие са били главни пътища на миграции от Африка в Евразия. Движението от Предна Азия към северните територии протича основно след последния ледников период [Кутуев и др. 2010: 18].

От „История“ на Мовсес Хоренаци е известно, че при царуването на цар Валаршак (= Валарш, ок. 197–216 гг.), на зелените ливади, близо до района

Шар в Армения, се появява българска колония. Днес тези места са в област Вананд с център гр. Карс, Турция. А по времето на цар Аршак, в голямата Кавказка планина, в Страната на българите възникнали смутове. Поради това много българи дошли в Армения и се заселили задълго в плодородните земи на юг от Кол. Мовсес Хоренаци се позовава на Мар Абас Катина, живял в края на III – началото на IV в., което подкрепя достоверността на посочените събития. Тоест, че по това време българи са обитавали областта Кол – днес област и град Гьоле (Göle), Североизточна Турция.

В стремежа си да определи района на българите (Vulgares), споменати в Латинския хронограф в 354 г. [Mommsen 1892: 105], А. П. Новоселцев се спира на Западното Предкавказие. Той се позовава на Йордан [Новосельцев 1990: 73], който, описвайки събития от IV–V в., отбелязва: „Над Понтийското море са местата, обитавани от българите“ [Йордан 2013: 67]. Е. Ч. Скржинская уточнява, че под българи Йордан подразбира хунските племена от Североизточното Черноморие. Но той би трябвало да е имал предвид българи, в съюз с антите и склавините, нападащи пограничните райони на Илирик и Тракия. Следователно българите, споменати от Йордан, са онази част от тях, която по-късно се преселва на Балканите. Така тълкува сведенията и М. В. Ломоносов [Ломоносов 1952: 188].

В 555 г. сирийският историк Захари Ритор назовава сред първите народи отвъд Каспийските (Дербентските) врати бургарите (т.е. българите). Техни непосредствени съседи са сабири и алани. През 90-те г. на VI век основната маса българи обитавала Северен Кавказ, а техни съседи са били оногурите и савирите. Последните се оттеглят и заселват най-вече по Североизточното крайбрежие на Кавказ, а българите – по Северозападното. Географски те били съседи, като по различно време влизали в различни политически съюзи. Това говори, че савири и българи не се смесват в Кавказ.

За годината 631 източниците съобщават за българи в Панония [Фредегар 2015: 227]. Те обаче, българите в Западна Европа, следва да се различават от тези, които обитавали Югоизточна Европа. Смята се, че Кубратова България (632–665 г.) е била между реките Донец и Южен Буг, а не на р. Кубан и в Предкавказието [Rona-Tas 2011: 134]. Описвайки събития от 673 г., Никифор отбелязва, че около Меотидското езеро по река Кофин (Кубан), се простирала известната от стари времена Велика България (μεγάλη Βουλγαρία) [Nisephor 1880: 33].

През 737 г. арабските войски, водени от пълководеца Мерван, достигнали гр. Ал Байда (Атил), седалище на хазарския цар. Каганът е трябвало спешно да напусне столицата. Мюсюлманите проникнали и отвъд хазарските земи, нападнали земята на „славяните“ (= сакалибите, т.е. българите) и достигнали реката *нахр ас-Сакалиба* (= Дон) [Ал-Куфи 1981: 50]. Що се отнася до черните българи, то те се обособяват през VII в., след разпада на Кубратова България. Те са потомци на българите, подчинени на най-големия син на Кубрат – Батбаян. Именно той се възползва от арабското нападение над хазарите през 737 г. и избягвайки стълкновението, се преселва със своя народ към и по

течението на р. Волга [Рона-Таш 2011: 134]. Савирите останали в южноруските степи, в състава на Хазарския каганат.

В края на IX – началото на X в. Волжка България е граничела със земите на бургасите – от земята на бургасите до земята на българите е имало три дни път. Реката, на която живеели българите, се наричала Итил; тя протичала между земите на хазарите и славяните и се вливала в Хазарско море. Територията на България била предимно блатиста и покрита с гъсти гори [Ибн Фадлан 1956: 136; Ибн-Дагста 1869: 22-23]. Според ал Балхи в 920 г. владенията на Рум (Византия) са граничели с България. А самият град Булгар е бил неголямо селище пристанище [Аль-Балхи 1960: 274,276]. Арабски източник от X в. съобщава, че град Булгр е разположен на брега на Итил, и в близост е град Сувār [Бартольд 1930: 32]. Ал Бекри също разполага земята на блкърите в съседство със страната на фрдъсите (бургасите) и славяните. Между бургасите и българите има три дни път. Жилищата на българите се намирили по крайбрежието на Итил [Ал-Бекри 1879: 62-63].

Добър ориентир при определяне местоположението на българите през X в. са по-малките реки Джаушир (Яуширма) и Утка (Вятка, приток на р. Кама). В разгара на лятото владетелят Алмуш, заедно с близкото си обкръжение и стадата, се прехвърлял от района на Трите езера в басейна на река Джаушир. Мястото е ползвано за пасище, докато израсте тревата на Трите езера край Волга. По изчисленията на А.П. Ковалевски, владетелят прекарвал край река Джаушир два пълни месеца. А.П. Ковалевски пише следното за местоположението на река Джаушир: „Аз мисля, че това е днешната рекичка Гаушерма, нагоре по Кама, недалеч от стария български град Сакату – Жукотин и съвременния Чистопол“ [Ковалевский 1954: 32-33]. Най-вероятно става дума за река Шентала, вливаща се в Кама, между съвременните районни центрове Алексеевское и Чистопол. Съгласно Ибн Фадлан, тук е имало обширна лесостеп, идеална за пашата през лятото.

Изследователите обръщат внимание на детайлната осведоменост на Ибн Фадлан по отношение на хазарите. Приема се, че обратният път на арабския мисионер е бил по течението на р. Волга към Каспийско море. „Това връщане очевидно е предприето не по-рано от пролетта на 923 г.“ [Заходер 1967: 184].

По Ибн Хаукал непосредствени съседи на българите са славяни, руси, башджарти (башкири), бургаси, хазари, печенеги [Ибн Хаукал 2009: 88]. Както се вижда, в този източник суварите не са сред близките съседи на българите. По това време (средата – края на X в.) суварите живеели на другия, десен бряг на Волга. В един източник, описващ събития от 985 г., Булгар е разположен от двете страни на реката [Ал-Мукаддаси 1994: 289], но не се уточнява дали става дума за града, или за страната. Най-вероятно за страната, тъй като по това време границите на България се разширили. Например българите остават най-вече на левия бряг, а суварите почти целокупно са обитавали десния бряг на Волга. По-нататък Ал Мукадаси посочва, че Булгар (градът) се намира на р. Итил и Сувар е също на тази река.

Според източник от 1100–1165 г., „от [града] Исил до [града] Булгар по пътя през степта се стига за около месец, а по вода – за два месеца, а ако се върви по брега – около двадесет дни път“ [Ал-Идриси 2006: 120]. Същият автор поставя град Сувар в близост до гр. Булгар, между които имало два дни път. Това означава, че Сувар се е намирал на около 70 км на юг от Булгар. Столицата на Волжка България, според археолозите, се е намирала в района на градището до Билярск (Алексеевски район, Република Татарстан).

Ибн Саид в своята „Книга – описание на земята надлъж и нашир“ посочва географските координати на град *Б.р.гър* („който у тях се нарича ал Булгър“) – 45°30' на дължина и 57° на ширина [Ибн Са'ид 2009: 29]. На съвременната карта това почти съвпада с координатите на гр. Чебоксари (47°15' изт. д., 56°08' сев. ш.), тоест значително се отклонява от приетото местоположение на столицата на Волжка България. Неяснотата по този въпрос изисква допълнителни географски проучвания, като съпоставяне на изчисленията от XIII в. със съвременната координатна мрежа и установяване на отклоненията в измерванията.

По Абул Феда (1273–1331 г.), град Булгар е разположен близо до река Атил, в североизточна посока. Местните жители разказвали, че в началото на лятото вечерната заря не изчезвала и нощите били много кратки. Наблюдателят приема това за правдиво, той като на север от 48°30' ширина вечерната заря през лятото не изчезва, а географската ширина, на която е разположен Булгара, е била зад 48° паралел [Абу-л-Фида' 2009: 125].

Доста пространно е географското разпространение на българските монети. „Те се намират в богати съкровища от различно време в Горното Поволжие, в Новгородските и Псковските земи, в Прибалтика, Скандинавските страни и в Дания (монета, намерена в Дания, е сечена в Сувар)“ [Фахрутдинов 1986: 100].

ЕТНОГЕНОМИКА

Изследването на генетичната структура на популациите в Кавказ, по данни от хаплогрупите на Y-хромозомната ДНК, показва наличието на сериозен близкоизточен субстрат в етногенеза на съвременните народи в региона. С най-високи честоти са хаплогрупите G-M201 и J-12f2, което е характерно само за кавказките народи и не се среща в други региони по света. Генетиците разделят Кавказ на два субрегиона. В източната част на Северен Кавказ (при андийци, авари, багуалини, чамалини, чечени, ингуши, даргини, кумики, лезгини и табасарани) е характерна високата честота на хаплогрупите J1-M267 и R1b1b2-M269, а за западната част на Северен Кавказ и за Южен Кавказ (при абазини, адиги, балкари, черкези, кабардини, карачаи, осетини, мегрели, армени и абхази) са характерни G2-P15, J2-M267 и R1a1a-M198.

Основното балкарско население живее в три планински дефилета (Баксанско, Черекско и Чегемско), разделени от Кавказката верига. Генетичните изследвания не показват съществени различия между групите,

което говори за единство на генофона при този народ и същевременно за близостта му с европейските популации [Боготова и др. 2009: 23].

Установено е, че хаплогрупата С-М130 има азиатски произход. Най-високите честоти на тази група се наблюдават сред буряти (83,6%), евенки, нанай, ителмени и монголи. Сред кавказките народи хаплогрупата С-М130 се среща в най-голяма степен при караногайи (10,5%), кубански ногаи (8,1%), кабардини и адигеи. Що се отнася до волго-уралските татари, то сред тях тази хаплогрупа се среща много рядко (от порядъка на 2%), а у башкирите – почти не се намира. Източноевропейското и централноазиатското влияние върху народите на Кавказ е незначително [Кутуев и др. 2010: 18,21,23].

По линията мтДНК, с най-голяма честота сред балкарите е хаплогрупата Н – 25%. Аналогична е високата проява на тази хаплогрупа (Н) в Западна и Северна Европа – 40-60%, със средни показатели – в Северна Африка, Турция, Източна Европа (20–40%), с ниска честота – в Близкия изток, Индия, Централен Сибир (по-малко от 20%). На Кавказ, тази хаплогрупа най-често се среща у армени (30%), у адиги, абазини, ингуши (по 28%), най-рядко – у грузини и осетини (по 18%) [Кутуев и др. 2009: 17].

Балкарите са съхранили стария кавкасионен тип на европеидната раса. Субстратната основа в етногенезата на балкарите са древните планински племена, носители на Кобанската археологическа култура. На втория етап на сформирание балкарите търпят аланско влияние. В продължение на седем века аланите обитавали земите от Елбрус до Казбек, в контакт с местните народности. През VI век в Кавказ проникват тюркски племена и започва процес на тюркизация. Въпреки това при балкарите (както и при карачаите) се наблюдава най-голямо генетическо сходство с нахско-дагестанската група (с чечени, с дагестански народности), а не с тюркоезичните народи от черноморските степи. Така при караногайите, честотата на източноевразийските Y-хромозоми достига до 36,8% и 17,2% при кубанските ногаи, а у балкарите – 3,7%. Очевидно резултатите от анализа на мтДНК при хаплогрупите показва, че лингвистичната принадлежност на балкарите най-вероятно е резултат от подмяна на езика, без да има съществен тюркски компонент в генофонда. При казанските татари също е установен невисок процент на източноевразийските мтДНК хаплогрупи – 11%; от тях се срещат А, С, D, G, M*, Z. Те са характерни най-вече за народите във Волго-уралския регион (А, С, D, G). Картината на разпределението на мтДНК у балкари и татари изглежда сходна. И при двата народа се наблюдава незначително влияние на по-късно дошлите номадски племена (от момента на възникване на Златната Орда и по-късно), които са носителите на източноевразийски линии [Кутуев и др. 2009: 20-21].

Дълго време древните (прото-) българи се разглеждаха като тюркско население. Но материалите, които се появиха през последните 30-тина години, показват обратното. Досега не бяха включени изследванията на древните митохондриални ДНК. Тази празнина започна да се запълва. Българските генетици събраха и изследваха костни останки от три български некропола, от периода VIII–X век: от с. Ножарево (Силистренска област), с. Мостич

(Шуменска област) – и двата в Североизточна България, и от некропола до с. Туховище (в района на Сатовча), Югозападна България. Филогенетичният анализ на ДНК (извлечена от зъбите) на 13 древни образци, изолира 12 независими хаплогрупи, които се подразделят на хаплогрупи на митохондриалната ДНК, намиращи се сред населението на съвременна Европа и Западна Евразия. Изводите от изследването показват, че по майчина линия древните българи имат западноевразийски произход и същевременно има генетично сходство между прото- и съвременните българи [Nesheva et al. 2015: 20-23].

Различни български изследователи (като Петър Коледаров, Петър Добрев, Георги Бакалов) отхвърлят идеята за хуно-татарския (тюркския) произход на прабългарите. Това се основава на архео-антропологически, исторически, лингвистични и етнографски доказателства, и през последните три десетилетия броят на привържениците на тази гледна точка непрекъснато расте.

За да се сведат евентуалните грешки до минимум, генетиците изследваха костни останки от некрополи в различни части на България и от периода на Първата Българска държава – Дунавска България (VIII–X в.). Нейното население се е състояло основно от протобългарски и славянски племена, които заселили земите на древните траки. Протобългарите са практикували типичния погребален обред, докато славяните – кремацията. Въз основа на това и на историческите и антропологическите данни, анализирани останки са определени като протобългарски.

Българските генетици са сравнили хаплогрупите от древните образци с предишни проби и резултати. Основните хаплогрупи H (H, H1, H5 и H13) са разпространени в европейските популации и тяхната честота сред съвременните българи е 41,9%, и в 7 от 13 образци в протобългарски проби.

Останалата част на древните мтДНК принадлежи към следните западноевразийски хаплогрупи: HV1, J, J1, T, T2 и U3. Те се срещат в съвременните българи с честота: 0,2%, 7,9%, 1,3%, 10,6%, 6,3% и 1,9%. Генетиците не откриха наличие на източноевразийските хаплогрупи (F, B, P, A, S, O, Y или производната M) и на африканските (L). Следователно резултатите отхвърлят теорията за монголо-алтайския и хуно-татарския произход на протобългарите.

Работата върху древните български образци допълва генетическата картина на миналото. Това е първо по рода си изследване и представяне на древна митохондриална ДНК на лица, населявали съвременната българска територия в периода VIII–X в. Резултатите показват, че хаплогрупите на древните останки произлизат преимуществено от Западна Евразия. Този извод подкрепя концепцията за западноевразийския произход на българите по матринална/майчина линия и противостои на монголо-алтайската и хуно-татарска теория. Сравнението на прабългарите и съвременното евразийско население, в това число и населението на Волго-уралския регион, показва генетично сходство между прото- и съвременните българи, независимо от голямата времева разлика – над XI века.

Популационно-генетическото проучване на населението на Република Татарстан показва, че това население е обособено в три субетнически групи: мишари, тептяри и казански татари. При това тептярите и казанските татари се оказват в един клъстер с руското селско население, а мишарите – в един клъстер с народите на Поволжието. Вътрешно подразделение при тези три субетнически групи не е открито [Ельчинова и др. 2014: 619,622].

АРХЕОЛОГИЯ

Перешчепинското съкровище от района на р. Днепър показва, че управляващият род Дуло, който е получавал скъпи подаръци от византийския император, е натрупал големи богатства. Сред находките има два пръстена с монограмите на Органа и Кубрат. Както предполага С.А. Плетнѐва, съкровището е заровено в края на VII век при екстремални обстоятелства.

Особено важен е въпросът за първоначалното проникване на българите в Средното Поволжие. В основата си те са номади и не са оставили много следи на археолозите. Но според логичното мнение на С. Плетнѐва, достигайки средното течение на Днепър и Донец, българите са могли да се придвижат и до лесостепите в района Волга-Кама [Плетнѐва 1997: 42]. За появата им в района на р. Волга свидетелстват археологическите материали както от градищата/селищата, така и от некрополите. Тарханският и Кайбелският некрополи са възникнали в самото начало на появата на българите. Те съдържат характерен погребален обред и съпътстващ инвентар. Става въпрос за онези типични признаци, известни от паметници в Дунавска България и погребения на Аспаруховите българи. Дошлите на Волга българи стават доминиращи в политическо, културно и езиково отношение. Напълно обосновани са наблюденията на В.Ф. Хенинг, А.Х. Халиков, Я.А. Фьодоров и Г.С. Фьодоров за сходствата при някои керамични съдове от Агач-кала (Буйнакски район, Република Дагестан) и от Танкеевския некропол (Спаски район, Република Татарстан), принадлежащи към ранните български паметници. Археологическите находки свързват Северен Кавказ (преди всичко тези от Дагестан) с Волжка България. В Горночирюртовския некропол скелетите лежат по гръб, ръцете са опънати до тялото, краката са скръстени в коленете. Тези признаци са характерни за погребалния обред на ранните българи: в същото положение се намират останките в Големия Тархански некропол (Волжка България) и в некропола на Нови пазар (Дунавска България). Ориентацията на телата в тези некрополи е западна, с някои отклонения в северна и южна посока [Фьодоров, Фьодоров 1978: 56,60,82].

През VIII в. в Западното Поволжие се появяват обеци с мъниста и висулки от салтовски тип. В женско погребение е открит калъп за такъв тип обеци във вид на незатворен пръстен и с висулка мънисто. Подобни обеци се разпространяват по поречията на реките Цна, Мокша и Сура. Те са в употреба и

в IX в. През X в. на р. Ока се срещат български монети и множество кръгли съдове [Белорыбкин 2003: 79-80].

Предметите, открити в центъра на Волжка България (например в некропола Бабий бугор до градището Булгари), говорят за пряко продължение на северокавказката археологическа култура от края на I хил. – началото на II хил. от н.е. (X-XI в.). А.М. Ефимова причислява към този тип предмети бронзово огледало, сребърни обеци, ножници. Впоследствие формата на обеците, мотивите и техническите прийоми на тяхната изработка са наследени в ювелирното изкуство на казанските татари [Ефимова 1960: 191].

По-късно в Поволжието започва процес на унификация, на който се съпротивляват някои племена – преди всичко суварите.

Освен това, както правилно са констатирани археолозите, заселвайки се в Средното Поволжие в края на VIII в., българите се смесват с носителите на Именковската и Городецката археологическа култура [Ефимова 1960: 191].

Волжка България сече монети в периода 907–980 г. На дирхем от 907 г. стои името на Джафар Ибн Абдулах, т.е. Алмуш, владетеля на България. Към 976 г. монетосеченето в гр. Сувар се прекратява, което свидетелства за загуба на политическа и икономическа независимост и за подчиняване на гр. Булгар [Фахрутдинов 1986: 100]. Археологическите изследвания показват, че гр. Джукетау, съществувал в периода X–XIV в., е бил разположен в западните покрайнини на съвременния град Чистопол. Тук са открити надгробни плочи с изразителни епитафии от началото на XIV в. [Набиуллин 2010: 373].

РЕЛИГИЯ

Захарий Ритор определя бургарите (българите) от средата на VI в. като „народ езически и варварски“ [Захария 2011: 595]. Това недвусмислено говори, че по това време българите не са били подложени на християнизация или ислямизация. Прав е и Бернат Мункачи по отношение на исляма – той предполага, че българите се срещат с тази вяра още в Кавказ, но я приемат в Поволжието [Munkácsi 1926: 42-64].

До пристигането си на Волга част от българите са били в съприкосновение с християнството. През 619 г. в Константинопол са покръстени владетелят на унугундурите и неговият чичо [Jean 1883: 580; Никифор 1950: 359; Golden 1980: 44]. Но наследниците на Кубрат, както и народът, съхранили старата си вяра.

Масуди описва сблъсък на хазарските мюсюлмани и русите през 912 г. или непосредствено след това. Повечето изследователи отнасят това събитие към 913 година. Очевидно до 922 г. руски пирати се спускали по Хазарската река (Волга) до гр. Атил, навлизали в Хазарското (Каспийско) море и нападали крайбрежните градове. Както пише Масуди, русите проливали кръв, безчинствали и грабели. Хиляди мюсюлмани били избити. Хората по крайбрежието изпаднали в смут и паника. Тогава мюсюлманите в Хазария се обърнали към кагана с молба да им позволи да отмъстят на нападателите за

кръвта на техните братя мюсюлмани. Разразила се тридневна битка, в която русите били посечени, избити и потопени. Спасилите се около 5000 души отстъпили на лодки към страната на буртасите. „Някои от тях били убити от буртасите; други попаднали при бургарите мюсюлмани, които [също] убили някои от тях“ [Масуди 1963: 201]. За нас е важно, че в това описание Масуди нарича бургарите/българите мюсюлмани. Разбира се, става дума за волжките българи, и то десет години до арабската мисия. Това показва също, че до идването на Ибн Фадлан българите имали контакти с мюсюлманския свят и някои от тях са били приели исляма. Така например Ибн Фадлан прочел писмото на халифа, а Алмуш слушал изправен. Няма и намек за присъствието на преводач. Безсмислено е да се казва, че Ибн Фадлан не е знаел български. Следователно Алмуш е знаел арабски език и е имал отношение към мюсюлманска религия. Съобщава се също, че още до идването на посолството, в България имало мюзеини, четели се мюсюлмански молитви. Въз основа на източниците Д. А. Хволсон предполага, че волжките българи са били запознати с исляма от 912 г. [Хвольсон 1869: 8], но има основание тази дата да се измести в още по-ранно време. При разкопките в Новгород е открит дирхем от 907 г. с името на Джафар Ибн Абдуллах. По мнение на нумизматката С.А. Янина и на археолога Р.Г. Фахрутдинов това е името на Алмуш, владетеля на България [Фахрутдинов 1986: 100]. Предположената дата косвено се подкрепя и от Ибн Руста, който пише, че царят на България Алмуш изповядва исляма и в неговата страна имало джамии и начални училища с мюзеини и имами. Дори облеклото и гробищата на българите са както у мюсюлманите. А кръглите сребърни дирхеми идват у тях от мюсюлманските страни. Хората, които още следвали своите древни традиции, при среща с българите мюсюлмани ги поздравявали с поклон [Ибн-Даста 1869: 22-25]. Д.А. Хволсон напомня, че в началото на X в. в България се разпространява не само ислямът, но и науките на мюсюлманския свят [Хвольсон 1869: 89]. Няколко години след пътуването на Ибн Фадлан Ал Бекри утвърждава, че царят на българите е мюсюлманин и се казва Алмас [Ал-Бекри 1879: 63]. Става ясно, че Алмуш кани арабската мисия с цел официално да закрепил вече предприетите стъпки към новата религия. Не е ясно докрай кога Алмуш е поканил багдадската мисия да посети България. Явно по-рано от 921 г.

Относно приема на исляма от волжките българи има податки и за по-ранни дати. Х.А. Амирханов (1814–1893 г.), позовавайки се на трактатите „Бахджат ат-таварих“ („Блясъкът на историята“, XV в.) на Шукрулах, „Джихан-наме“ (1657 г.) на Катиба Челеби и „Таских мугалата Болгар“, твърди, че волжките българи са приели исляма още по времето на Абасидите, посредством писмено обръщение към халифа. По-точно през 210 г. по хижрата (или 832 г.), в последните години от управлението на Абдулах Ал Мамун от Абасидската династия (813–833 г.) [Амирханов 2010: 40-41,44]. Очевидно това твърдение има реално основание и в този период българите вече са в района на Волга.

Зараждащите се феодални отношения в началото на X в. поставили великия княз Алмуш пред необходимостта да обедини народа си около една вяра. Царят предпочел исляма в качеството на държавна идеология.

Като всяка нова религия, ислямът се налага в българското царство насилствено [Денисов 1959: 73]. Известно е например, че българите водели срещу съседите буртаси джихад, т.е. „свещена война“. А непокорните сувари Алмуш заплашил с меч. Окончателното приемане на исляма в България е станало не в земята на суварите, а в близост до башкирските степи, на река Джаушир (днес – Яуширма) [Ковалевский 1954: 51]. В тази връзка мнението на Б. В. Каховски, че българският цар е искал реални финансови средства от мюсюлманския владетел, а не тяхната „магическа“ символика, ми се струва съмнително. Алмуш е дал да се разбере, че посолството можело и да не идва, ако не предоставело исканите пари [Каховский 1983: 27-28]. Излиза, че великият княз се нуждаел от пари за строеж на крепости. Да, такива пари са били необходими, но като символ благословия от халифа. Алмуш е бил наясно, че една всеобща вяра в царството е далеч по-скъпа от парите. Впрочем ето диалога, предаден от писаря, между Ибн Фадлан и Алмуш: „Царството ти е голямо, богатствата ти са в изобилие, а доходите многочислени, така че защо молиш моя господар да строи крепост с доставените от него пари, които са безчислени?“. Алмуш казал: „Аз вярвам, че царството на исляма носи щастие и неговите средства идват от позволени (от религиозния закон) източници. По тази причина отправих това искане. Наистина, ако исках да изградя крепост с моите собствени средства от сребро или злато, това няма да представлява трудност за мен. Наистина, аз само исках да получа благословията чрез парите от повелителя на правоверните и затова го помолих“ [Ибн-Фадлан 1956: 141]. Както се вижда, първоизточникът изяснява замисъла на Алмуш, без да има място за съмнения.

Коментирайки този епизод, И. В. Дубов основателно пише, че преди всичко става дума за политическа и религиозна ориентация на Булгар към Арабския халифат [Дубов 1989: 150]. Може да се добави, че приемайки името на повелителя на правоверните Джагфар за свое, Алмуш естествено не цели с това да се хареса на Изтока и да се облагодетелства с пари за крепост. Неговите намерения са далеч по-сериозни: да установи исляма като държавна религия, по правилата. И наистина този монопол би обезпечил на великия княз подчинението на племена с различни вярвания и тяхното обединение под една обща религия. Така с един удар царят разчитал да постигне две неща: ликвидирайки феодалната раздробеност, да обедини териториално страната в един юмрук против външните врагове – на първо място против силната по онова време Хазария. Отказът на българския цар да даде своята дъщеря на хазарския каган за жена е именно на религиозна почва („той е юдаист, а тя мюсюлманка“). Като доказателство за решението на Алмуш да приеме исляма може да се приведе и следният епизод от Мешхедския ръкопис: „Воистина, всемогъщият и велик Аллах ми дари исляма и върховната власт на повелител на правоверните, и аз съм негов роб [на Аллах], и това дело той ми повери“ [Ибн-

Фадлан 1956: 139]. А Ибн Фадлан, като мисионер, нарича иноверците сувари „паплач“. Всъщност ислямът не приемат не само суварите, но и част от племето ескел. Разбира се, самият Ибн Фадлан е преувеличил значението и ролята на посолството за утвърждаване на исляма в страната.

Според Ал Истахри, българите в гр. Булгар са били мюсюлмани. В столицата на Волжка България, а също и в гр. Сувар е имало катедрални джамии. Арабският автор научил това от онзи, който изнасял хутба в тези градове. Затова, че българите са мюсюлмани, е писал и Марвази. Около тях обаче са били неверниците, срещу които те предприемали походи. В град Булгър всички жители са мюсюлмани, съобщава ръкописът „Худūd ал-‘āлем“ във връзка със събития от X в. [Бартольд 1930: 32]. Подтекстът в тези сведения говори, че в Булгар е живяла върхушката на обществото, в лицето на мюсюлманското духовенство, търговците и занаятчиите. През втората половина на X в. катедралната джамия в гр. Булгар е била на оживено място – на пазара [Ал-Мукаддаси 1994: 289]. Ислямските порядки във Волжка България би трябвало да са регулирани от мюсюлмански центрове (като Хорезъм, Бухара, Хорасана и Багдад). За това свидетелстват Ал Омари, Ибн Хаукал и други източници. Например вечерните молитви (азани) били отменени заради късите нощи. Разрешение за това било дадено от бухарския богословски правист. Наред с това богатите хора в България влагали големи средства за поддържането и развитието на исляма в Средна Азия. Така емирът на България Ибн Балтавар в 415 г. (1024–1025 г.) имал пророчески сън, поради който предоставил на господаря на Хорасан пари за построяването на две джамии. През 949–952 г. в гр. Сувар са сечени сребърни монети на българския цар Талиб б. Ахмет [Бартольд 1968: 516], което за пореден път показва засилването на ислямските традиции в България.

Тук трябва да се отбележи едно важно обстоятелство. Всички евразийски номади, които масово възприемат нови религии (като уйгури, хазари, волжки българи, огузи, селджуки, карлуки), по това време са имали собствени царства, били са организирани на основата на племенни съюзи, или са били в преход към държавност. Както правилно отбелязва Питър Голдън, „новата религия е функционираща като обединяваща сила, като средство за идеологическо дистанциране, като символ на независимост, и всичко това спомагало държавно-образователния процес“ [Голден 2008: 334].

По време на управлението на маджарския херцог Таксони, около 970 г., група българи мюсюлмани, водени от братята Била и Боксу, пристигнали в Унгария. Малко по-късно пристигнала и друга група, водена от Хесен. В Унгария наричали тези хора билери – очевидно идвали от град Биляр (= чуваш. *Пулер*). Всички те били приети дружелюбно и заселени на левия бряг на река Дунав, където бил основан град Пеща. Причина за това преселване е набегът на русите над българи и хазари в 968 г. Впоследствие, независимо от гоненията, българите в Унгария имали важна роля като прекупвачи и лихвари [Хвольсон 1869: 108-109].

Съгласно изворите, българите са се стремили да привлекат към исляма и русите. Така в 986 г. те пристигнали в Киев при великия княз Владимир и му предложили да приеме мюсюлманската вяра. А на въпроса „Каква е вашата вяра?“, българските пратеници отговорили: „Трябва да обрязвате тайния уд [половия член], да не ядете свинско и да не пиете вино“ („Обрезати оуды тайния, а свинины не ясти, а вина не пити“). Тези правила обаче не се харесали на Владимир. „Русите не могат да не се веселят и пият“, отвърнал той [ПСРЛ 4,1: 60; 16: 251; 33: 25].

През 435 г. (1043–1044 г.) 10 000 каруци тюрки-неверници, които нападали през нощта мюсюлманските градове в районите Баласагун и Кашгар, приемат исляма. Тези тюрки прекарвали лятото в България, а зимата – в околностите на Баласагун; по-късно те се разселили в краищата, където чергарували [Ибн ал-Асир 2006: 335]. Естествено това събитие също изиграло положителна роля в укрепването на исляма във Волжка България.

В България строго са се контролирали опитите да се промени религиозната ориентация на населението. За това свидетелства житието на св. Авраамий (Аврамий) мъченик Български. „Той имал друг език, не руски“ [ПСРЛ 30: 87; 33: 65]. Като християнски мисионер Авраамий постигнал известен успех и платил за това с живота си на преклонна възраст, в 1229 г. [ПСРЛ 1: 453; 9: 97; 23: 72]. Според други източници това станало през 6738 г. (1230 г.) [ПСРЛ 18: 54; Латухинская 2012: 196].

Така че религията е изиграла своята историческа роля във Волжка България – като етнообединяваща сила и като етноразделителна бариера. При това достоверно е, че ислямът е бил разпространен сред феодалите, търговците и занаятчиите, които по-късно формират ядрото на татарския народ. А селското, земеделското население продължавало да се придържа към старите си традиционни празници, обреди и вярвания. Част от историците мислят, че тези земеделци са били основата, от която се формират днешните чуваши. Андрей Лихачов констатира, че „мюсюлманската религия пуска корени основно сред управляващата България династия и жителите на град Булгар; народните маси останали със своята стара религия, съхранена до наши дни сред ограничен брой последователи“ [Лихачёв 1876: 3]. След него същата мисъл изказват В. Ф. Каховски, В. Д. Дмитриев и други историци.

В края на XII и началото на XIII век жителите на град Булгар са изповядвали ханефитското течение на исляма [Абу-л-Фида' 2009: 125]. Ибн Саид Ал Магриби съобщава, че по-голямата част от българите са мюсюлмани, но сред тях има и християни [Ибн Са'ид 2009: 31]. Вероятно става дума за началото на XIII век. Същевременно трябва да се има предвид и свидетелството на унгарския монах Юлин от 1236 г., че във Велика България всички са привърженици на народните обреди и вярвания [Аннинский 1940: 80]. Разбира се, Юлин пише за южните покрайнини на Волжкото царство и впечатленията му не се отнасят за град Булгар. Възможно е казаното да се отнася за югозападната (т.е. дясната крайбрежна) част на България, или с други думи, за суварите. През 1253 г. фламандският монах пътешественик Рубрук вече е имал

всички основания да твърди: „Тези българи са най-зли сарацини, които здраво държат закона на Мохамед, както никой друг“ [Рубрук 1997: 116].

За дълбоките корени на исляма в град Булгар съобщава и известният арабски пътешественик от XIV век Ибн Батута. При пристигането си в Булгар той се присъединил към местните жители в молитвата при залез слънце. Последвал призив за вечерната молитва. Били изпълнени молитвите теравих, шаф и витр [Ибн-Батута 1884: 297]. През 1323 г. още един християнин понесъл мъките за вярата си сред българите. Казвал се Теодор [ПСРЛ 28: 67]. В разказ от 731 г. (1330/31 г.) Булгар се нарича един от известните градове на Кипчакия, в който ислямът също побеждава. Например в града е имало специално назначен човек, който определял времето за молитва. Наричали го Масуд. За точното изчисление той използвал астрономически инструменти [Эломари 1884: 237]. В описание на събития от 1376 г. Великата летопис нарича жителите на Булгар бесеремени, а техните князе – по ислямски маниер Осан и Махмат Салтан [ПСРЛ 18: 117].

Точно три века след екзекуцията на православния мъченик Авраамий, в 1529 г., подобно събитие се случва в Казан. Този път жертва е бил Иван, пленен християнин от Нижни Новгород. Предложили му да се отрече от Христа, но той избрал мъченическа смърт [ПСРЛ 19: 261-262].

Въпреки това не може да се каже, че християнството е било напълно потиснато във Волжка България. Още през IX век там е имало християнска арменска колония, чиито надгробни плочи с надписи са открити в Гръцката палата в гр. Булгар. Има арменски паметници от XIII и XIV век, изписани с арабски букви на *p*-език (*xip* „момиче“, *тохур* „девет“) и на *z*-език (*киз*, *токуз*), т.е. на двата официални езика [Лепёхин 1771: 272-283; Мухаметшин, Хахимзянов 1987].

Няма да е правдиво и ако твърдим, че ислямът се утвърждава сред българите още в началото на X век, и то масово. Първоначално новата арабска религия е приета само от градското население, занаятчиите, търговците и другите заможни слоеве на обществото. По-голямата част от населението се придържала към старите си традиции. Дори през XVIII век в татарските села е имало гробища, потънали в зеленина. По архивни данни, през 20-те години на XX век, татарите (включително и покръстените) провеждали колективни моления на полето, в знак на благодарност към божествата за реколтата и благополучието на селото. С общи средства те колели бикове и овни, варели каша. За жертвопринасянето избирали място край селото и край река. Правени са също моления за дъжд, така необходим за посевите. Дори в средата на XX век в татарските села можеха да се запишат легенди за киреметните горички и моления, можеха да се видят стари традиционни обреди като *симек* и *ўле чиккан кӧн*. Не по законите на исляма, а по традиционния канон се отправяше на *оня свят*. Такива сведения например има от селата Горно Меретяки, Платоновка, Ахметиево, Владимировка (Татарстан) и Старо Курбаши (Цивилска околия). В това отношение татарските села в Поволжието се вписват в общата религиозна култура на региона. По-нататък през XX век останалите *киремети* са

унищожени по настояване на мюсюлманското духовенство като несъвместими с исляма [Воробъев 1948: 65].

Историята не обича условното наклонение. Независимо от това трябва да се признае, че вероотстъпничеството на управляващата върхушка, колкото и да е парадоксално, силно отслабва великата Волжка България. Суварите – едно от основните племена в държавата, в желанието да съхранят вярата на дедите си, се преселват на десния бряг на Волга. И така България въобще не е могла да се противопостави на силния съсед – Хазария. Както казва поговорката, „това, за което се борили, води до тяхната гибел“. Тоягата има два края. И от този момент нататък започват годините на упадък на Волжка България и на българите като народ. Ако те не бяха приели исляма в 922 г., то тяхното название щеше да се съхрани до днес и нямаше да има дискусия по въпроса „Кои са потомците на българите“, „Какви са волжките татари“. Еднакво вярно е (разбира се, на ретроспективно-реконструктивно равнище), че суварите, които не приемат исляма, също биха могли да съхранят своя етноним така, както е звучал в началото на X век. А заедно с това – своята вяра и традиционна култура.

ЕЗИК

По повод закономерните съответствия между звуците z/r и \check{s}/l в тюркския и чувашкия език, Рона-Таш обръща внимание на следното. При тюркското *bař* – глава и *köz* – око, вместо очакваните r и l в чувашки имаме *puś* и *kuś*. Това е така, защото тези думи не са били повлияни от процеса на прехода $z > r$ и $\check{s} > l$, и пазят по-стара фонетична характеристика, предхождаща тези преходи. От това следва, че замяната z/r и \check{s}/l не е твърдо фонетично правило, а просто силна тенденция в територията, на която се формират българските езици [Róna-Tas 1970: 209-228]. Вижте също мнението на този автор за западнотюркската форма *балч* – глава [Róna-Tas et al. 2011: 1104-1114]. Това означава, че съвременният чувашки език е съхранил ранни следи от дотюркския период, на българския и савирския. Крайният звук p в етнонима булгар, разбира се, показва първоначална принадлежност към p -езичните племена.

Н.Я. Мерперт е посветил редица трудове на родствените на савирите българи. Той специално подчертава, че българите са били племенен съюз, независим и от авари, и от тюрки. „Кубрат успешно продължава и завършва делото, започнато от Органа – освобождението на българите от Западния тюркски каганат“ [Мерперт 1957: 17]. За независимостта на Велика България (особено в последните години от царуването на Кубрат) от аварите и тюрките са писали и други изследователи. Впрочем името Кубрат трябва да се преведе като „събирам, натрупвам“. Именно в този смисъл то е фиксирано през V–VIII век в тюркския превод на ираноезичното съчинение от Северозападен Китай „Молитва покаяние на манихеите“ и върху паметника на Кюл Тегин в Монголия. Тези текстове съдържат две форми на думата – *qubrat* и *quvrat*,

отразени и във византийски източници. В състава на българския съюз по различно време са влизали нетюркски племена като алани, кутригури, оногури, хазари, савири. Всичко това явно говори в полза на схващането, че савирите, както и българите, не са влизали в тюркоезичната конфедерация. И въобще мнението за изначалната тюркоезичност на българите „стои върху изключително хлъзгава почва“ [Семёнов 2013: 333]. Основните огурски племена в Приазовието и в Западен Кавказ – огури, сарагури и оногури, рядко действали съвместно. Именно в този регион от няколко огуро-огузски племена е възникнало племенното обединение на българите. В тази връзка може да се посочи един от трудовете на Бернат Мункачи [Munkácsi 1927: 131-135], в който на базата на българските заемки в унгарския език той стига до заключението, че кавказките българи са говорили различни диалекти. Разбира се, тук става дума не за български диалекти, а за заимстване на маджарите от езиците на съседите и от родствените им племена – хуни, хазари и сувари, българи. Както твърди Питър Голдън, много от народите на Евразия са използвали руническа писменост. Например кимаки, българи, хазари, печенегите, уйгури [Голден 2008: 311].

Не без основание Д.А. Хволсон влиза в полемика с твърдението на Ал Масуди, че в началото на X век българите са тюркско племе. Аз няма да оспорвам известието на Масуди, пише Хволсон, но в голямата си част арабските съобщения са безполезни, тъй като те не са могли да разграничат финските от тюркските племена. Той предлага свое виждане за името на българския цар *Алмуш*, чието правилно произношение трябва да е *Алмос* или *Алмос*. Така наричали и бащата на Арпад. Затова първо трябва да се изясни дали това е финското (по-точно угърско) или тюркското име *Алмос* [Хволсон 1869: 81,91].

Фактите показват, че във Волжка България са говорени два близки основни езика, които могат да се разглеждат и като диалекти. Това обаче са два отделни езика – български и суварски, всеки от които има своя история. Учените винаги са обръщали внимание на разликите между тях. А. П. Ковалевски дава пример с различните произношения на една и съща река от две местни племена – Джаушиз и Джаушир. Друг пример, който дава Ковалевски, е името на река в южната част на Волжка България – *Кундурча* и *Кундузча*. Чуващите наричат тази река *Хянтърча* (чув. *хянтър*, „бобър“ + тюркската наставка *-ча*, показваща мястото, т.е. „река, богата на бобри“). Игнорирането на такива различия в два сродни езика поражда и поддържа неясноти и различно тълкуване вече второ столетие. Разбира се, имало е и други езикови разлики между българи и сувари. Например в езика на чувашките предци–суварите, отсъствали звучните съгласни. На това обръщат внимание Н.И. Ашмарин, С.Е. Малов и други лингвисти, приемайки го като старинен признак. По този въпрос А.П. Ковалевски заключава: „Старият чувашки диалект все пак се различава от българския със своите беззвучни/глухи съгласни и няма основания да се предполага, че това е старинна тюркская особеност“ [Ковалевский 1956: 17]. Всички исторически факти говорят, че суварският език в района на Средна

Волга е формиран отделно от езика на съседните българи. Това съждение се потвърждава и от други изследователи на българите. По мнението на Азгар Мухамадиев, езикът на суварите се е оформил „отделно от другите хуно-български племена“ [Мухамадиев 2011: 36].

Според арабски източник „Езикът на българите прилича на езика на хазарите“ [Ал-Истахри 2009: 85]. Действително през X в. населението на Средното и Долното Поволжие, основно жителите на България (по-точно на Южна България) и на Хазария, говорело и се разбирало на близки езици. Техните следи, предполага В.В. Бартолд, са съхранени само у чувашите [Бартольд 1968: 204]. Разбира се, става дума за савирско-чувашка езикова приемственост. Според Андраш Рона-Таш, в началото на X век волжките българи все още са говорили език от чувашки тип. Той е отразен и в откритите на територията на Волжка България епитафии, датирани 1281–1350 г. Андраш Рона-Таш предполага, че този език, макар и близък до чувашкия, може да не е негов предтеча [Róna-Tas 1996]. От това следва, че следите от предходния български език трябва да се търсят в чувашкия. Пример за използването на чисто чувашки думи у българите е названието на местността *Хеллече* край Волга – най-оживеното търговско място във Волжка България, където се срещали руси, тюрки, араби и северните съседи. Самият Алмуш и неговото обкръжение прекарвали тук по-голямата част от годината. Думата *Хеллече* (в значение на *зимовище*) е образувана от суваро-чувашкото *хъл(ле)* + тюркския афикс *-че*. Тази местност, разположена между реките Волга, Утка и Ниясна, и в която има три езера – Чисто, Куришевско и Атманско, се нарича „Трите езера“.

За наличието на български елемент в чувашкия език и култура и съответно на чувашки елементи в езика на българите, говори отчасти и това, че някои старославянски думи, заети от прабългарски, и някои оцелели до днес единични думи в езика на дунавските българи, са идентични по смисъл със съответните чувашки. Например старослав. *бѣльгъ* „знак“, чуваш. *палѧк*, у съвременните българи *белег*; чуваш. *тѣкѣр*, бълг. *тикъръ*; чуваш. *сум* – сметка, бълг. *самъчи* – касиер/ковчежник; чуваш. *осѧ*, бълг. *осохъ* – полза; чуваш. *кап* – форма, бълг. *капъ* – идол; *чавка* в бълг. и чуваш.– вид птица; чуваш. *кѣтес*, бълг. *кжтъ* – ъгъл и т.н. [Егоров 1950: 83].

Йохан Бенцинг смятал, че ако тюркоезичността на дунавските българи е съмнителна, то езикът на волжките българи несъмнено е тюркски. Той се позовава на Махмуд Кашгари (XI век) и на волжко-българските надгробни надписи от XIII и XIV век. Разбира се, трябва да имаме предвид, че за Махмуд Кашгари българите са турки, а езика им – близък до печенежкия. Бенцинг подкрепя тезата си с примери от езика на хазарите, вярвайки, че той е един и същи с българския. Ал Бируни пише, че българският език е смес (a mixture) от тюркски и хазарски [Biruni 1879: 51]. Броят обаче на хазаро-българските паралели е оскъден: град *Саркел*, река *Атил*, антропоним *Булан*. Същевременно това са три чисто чувашки думи: *сар-кил* – жълта (бяла) къща, *Атъл*–Волга, *пѧлан* – елен, които несъмнено са били част от активната лексика на савирите/суварите. Очевидно аргументите за тюркския език на българите чрез/и

през хазарския не са особено коректни. По-уместно е да се говори за влиянието на огузките езици върху българския. Не е ясно защо, Бенцинг дели булгари и болгари, считайки първите за тюрки, а вторите – не. Нали в Северен Кавказ, преди да се разделят и едната част от тях да поеме към Дунав, а другата към Волга, те са били единен народ. Но това мнение е напълно вярно за едно по-късно време. Подходящо е да се припомни, че пражкият университетски професор К.И. Иречек въобще не се е съмнявал, че дунавските българи се превърнали от уралски фини в балкански славяни. Между другото той пише: „Кръвта на финските българи, която е текла предимно във вените на благородните родове, в собствено българската страна – между Дунав и Балканите, изглежда отдавна е изчезнала... Старобългарският угро-фински език, не е имал влияние върху славянския“ [Иречек 1878: 168, 169].

Езикът на волжките българи също не се е съхранил. Причината за това е, че той не се използвал в дипломатията, образованието, общественото богослужение и изкуството, както справедливо пише С.Р. Малютин. „Българският език престава да съществува поради ограничените му обществени функции. Възприемането на кипчакския език сред мюсюлманските среди в Средното Поволжие, във всички сфери на живота, става по съвсем естествен начин“ [Малютин 1996: 60].

По мнението на татарските лингвисти, брошурата на Н.И. Ашмарин „Болгары и чувашы“ е едностранчива. Например по Л.З. Заляй, Ашмарин е направил своите изводи само върху няколко „чувашизми“ от надгробните плочи, игнорирайки напълно езиковия материал в същите епитафии, които имат пряка връзка дори със съвременния език на татарите в Поволжието. „Проф. Ашмарин е бил наясно, че в тези надписи, наред с чувашката форма „Джиат джур джал“ (700 г.), по-често се среща чисто татарската – „Ете юз утуз ете“ (737 г.) и др., но въпреки това той стига до заключението, че чувашите са преки потомци на българите“ [Заляй 1948: 157]. Към казаното се отнася и надпис върху златен черпак, постъпил в Кунсткамера през XVIII век; в един фрагмент – *алти йур ун ити*, т.е. 617, вместо очакваното българо-татарско *йуз*, имаме суваро-чувашкото *йур*, „сто“ [Мухамадиев 2011: 46]. Същевременно лингвистите признават, че татарският език (още повече съвременният) не е изцяло наследник на българския. Както всеки език, така и татарският е претърпял големи промени в своята история, но все пак той е продължение на българския. За А.Ф. Ритих потомци на българите са „истинските (т.е. казански) татари“ [Ритих 1870: 28,54]. Голям брой надписи/епитафии от XIII–XV в., от волжко-камския регион съдържат арабски текстове с тюркски фрази. В научната литература те се наричат „волжко-български“ надписи. Една част от тях обаче е на чувашки, а останалите – на тюркски диалект. Надписите от чувашки тип с тюркски елементи се появяват в средата на XIV век. От този момент нататък двата типа (чувашки и тюркски) съществуват паралелно.

Към XI–XII век в руския език вече има заемки от волжките българи. Например думата „товар“ идва от волжко-българското *tavar*. Има я и в унгарския език под формата *tár* – „контейнер“, а също и като съставна част,

например *kincstár*, „съкровищница“. От тази езикова основа произлиза думата *товарищ*, чиято първоначална форма в унгарския е *tars*, „компаньон, другар“. Друга руска дума, която е съществувала паралелно и независимо в староруския, е хазяин, от корена *hozja*. Това е персийското *χwāja*, заето посредством волжките българи (сравни чувашкото *хуҫа*). Според някои източници известният московски квартал Арбат първоначално е бил тържище на волжките българи (след това на татарите). Вторично името се възприема от волжките българи под арабската форма/дума *rabaṭ*, „предградие, квартал“ (сравни с името на мароканската столица Рабат) [Róna-Tas 2007].

През XIII–XIV в. народностите във Волжка България търпят силно кипчакско/куманско влияние, проникват много думи с монголски, арабски и персийски произход. Общоприето е, че татарският език се формира върху българо-тюркски субстрат. От средата на XIII в., когато е образувана Златната орда, българите търпят влияние от „тюрко-татарите“ и в крайна сметка приемат техния език.

Голяма част от куманското население се появява във Волжко-камския регион заедно с монголите и след тях. Но не може да се изключи вероятността монголи и българи да са имали контакт и в по-ранни времена. Съвременните татарски и башкирски езици съдържат определен брой думи с волжко-български произход. Например татарското и башкирското *izge*, в значение на „свят, свещен“. Думата е позната още в казахски и някои други тюркски езици в смисъла на „добър, сакрален“. Тя произлиза от *ezgi < ezgü* – волжко-българска форма на старотюркското *edgii*, „добър“. Заета е буквално в унгарския, където е придобила значение на „свят“. Така много думи често получават втори живот. Чувашкото *шăрпă*, „рибена кост“, е заемка от татарското *širpi*, което от своя страна е наследено от езика на волжките българи (*širpi*). В марийския език думата *šărpă* е заета или от татарите, или от чувашите [Róna-Tas 2007].

Известно е, че в град Булгар са сечени монети на монголски ханове. От надписите върху тях е ясно, че населението на Волжка България е запазило своя език от домонголския период, чиято преживелица днес е чувашкият. Този български език обаче е подложен на постепенното и силно влияние от страна на тюрко-кипчакския. Вече преобразуван, той става официален език на държавата. А в градовете, основани в Поволжието през монголския период (например Казан), татаро-кипчакският език е основен от самото начало [Бартольд 1968: 136]. Според Широ Хатори българите приели тюрко-татарския език на основата на тяхната система от гласни, която се съхранява като субстратен елемент и по-късно се трансформира в системата от гласни на съвременния татарски и башкирски език [Хаттори 1980: 93]. Подобно мнение е изразено от Габор Берецки [Bereczki 1983: 207-236]. Първоначално върху татарския език има силно българо-тюркско влияние, а по-късно – татарско влияние върху чувашкия език.

Чумната епидемия през 1340–1350 г. нанася на българите огромни загуби в демографско, генетично и езиково отношение. На това не издържа и Златната орда. Именно през това десетилетие внезапно прекъсва изработването на над-

гробни надписи на волжко-български език. След тези събития той изчезва, защото вече не е бил роден и говорим език, и то на тази общност, която е издигала надгробията с надписи. Така езикът на българите не става свещен – на религиозните обичаи и ритуали. Неговото място трайно заема стандартният тюркски език [Шамильоглу 2001: 18-19; Шамильоглу 2007: 169-175].

От казаното можем да направим заключение, че сред волжките българи е имало племена, говорили на език от чувашки тип, които по-късно са асимилирани от кипчаките, проникнали на тази територия през XIII век [Zimonyi 2007]. Очевидно това е голямата историческа истина. Излиза, че „наследници на българската култура са казанските татари, в чийто кипчакски език, в най-добрия случай, има няколко десетки заемки от българския“ [Напольских. Пермско-угорские]. Тогава очевидна и правдива е тезата, която идентифицира българите като исторически предци на поволжките татари, а не чувашите.

ЕТНОГРАФИЯ

След смъртта на Атила българите, които са били част от хунския съюз, започват по-често да се появяват в изворите със своя етноним. Сред събитията през 539/540 г. Теофан споменава за вълнения на българите в Илирия (Западните Балкани). Войските на гепидите обаче, съюзници на Византия, изстребили почти всички разбунтували се българи. Предводителят и няколко от воините прекарали по хиподрума – на триумфалното шествие в Константинопол, а останалите пленници отвели в Армения и Лазика. По този повод Теофан добавя: „И мир настъпи в Тракия, защото хуните вече не се осмеляваха да пресекат Дунава“ [Феофан 1980: 28,52]. Така Теофан нарича българите „хуни“. В действителност по онова време българите (т.е. „смесените“) са голям конгломерат от огури, хуни и други съставки [Golden 2008a: 259]. Бернат Мункачи обаче справедливо е отбелязал, че военно-политическата връзка между българи и хуни не дава основание те да се отъждествяват етнически. Според него българите не са хуни нито по произход, нито по език, но заедно с други номадски племена в района на Черно море са подчинени от хуните и на тяхната култура [Munkácsi 1903: 67-68]. Някои автори не без основание предполагат, че една от ранните български групи са утигурите [Болгов 2002: 169], т.е. че те са в основата на образуването на държавността във Велика България и Фанагория.

Основната част от оногурите е образувала по-късното българско ядро. Названието уногундури е вариант на етнонима оногури [Чичуров 1980: 107-108,111; Moravcsik 1983: 167] (*он ог* – чуваш. *вун(ă) йăх*, „десет племена“). Източниците (Теофан например) и някои етнографи (като Beyer 2009: 481) идентифицират българите с уногундурите, споменават ги редом с котрагите и смятат, че всички те имат общ произход. Когато българите в северната част на Черноморския регион стават част от Тюркския каганат, започнали да ги

наричат тюрки, въпреки че те запазват своя език и самоназвание [Мухамадиев 2011: 14]. През VIII–IX в. българите са един от етническите компоненти на Алания.

Българите имали обичай да подстригват косата си, като оставяли един дълъг кичур, който сплитали [Артамонов 1962: 155-156]. Както показват археологическите находки от некрополите V–VI в. до с. Лихачовка (Полтавска област, Украйна), българите са погребвали в ковчези от брезови клони [Комар 2008: 199].

По течението на река Донец, по долното течение на р. Дон и в Северен Кавказ българите се свързват с един характерен тип керамика – котли с „вътрешни уши“ в горната част, за поставяне върху открито огнище. Някои предмети, открити в Горночирюртовския некропол (Кизилюртовски район, Дагестан), заслужават особено внимание. Например удължените закопчалки фибули с кубчета по краищата и с примка в средата за пришиване към дрехата. Множество такива са намерени в некропола на Нови пазар (Североизточна България) и в Големия Тархански некропол, оставен от ранните волжки българи [Фёдоров, Фёдоров 1978: 67, 133].

Броят на племената във Волжка България, известни от ръкописа на Ибн Фадлан, не е голям: българи, сувари, ескели, башгарди (башкири), русийа (руси), вису (вепси) и баранджари – като съставляващи домакинства (очевидно патриархални кланове). Въпреки че много арабски източници, а също и изследователите възприемат Булгар като име на град, а по времето на Ибн Фадлан това е обозначавало „страна“. В енциклопедията на Наджиб Хамадани „Сътворените чудеса“ Булгар се описват като „голяма област“. Учените с право го превеждат като Land [Ковалевский 1956: 153, 161]. Има съмнения съществувал ли е самият град Булгар при идването на Ибн Фадлан. В източник от 895 г., Булгар е описан като селище с дървени и тръстикови постройки [Ал-Мукаддаси 1994: 289]. По данни от XII век в град Сувар хората живеели в дървени къщи през зимата, а през лятото – в шатри [Ал-Идриси 2006: 120]. С други думи, повече от два века след посещението на Ибн Фадлан, дървени къщи и шатри се ползвали в Сувар. Източниците нищо не споменават за тухлени постройки. „Всички сгради и надписи, съхранени там [в Булгар], са от периода на монголското владичество“ [Бартольд 1968: 136]. Тези, които изследват културното наследство на Волжка България, трябва да имат това предвид, а да не пренасят данните от XIII–XV век към периода IX–XII в. Така през първата половина на XII век Ал Гарнати вижда изцяло дървения град Булгар. Той пише: „Булгар също е огромен град, целият построен от бор, а градските стени – от дъб ... А зимата е толкова мразовита, че дървото се пука от студа“ [Ал-Гарнати 1971: 30]. Затова трябва да се има предвид, че съхранените днес каменни останки в град Булгар са от постройки, издигнати след 1236 г. и в по-късните периоди. Най-малкото, историческият паметник музей *Български резерват* не е наследство от суварите. В края на XIII – началото на XIV в. в град Булгар е имало три бани. През първата половина на XIV в. къщите са построени от борови трупи, а крепостните стени – от дъбови. През 1220 г. град

Ошел също е бил изцяло дървен. Летописите съобщават, че през тази година войските на княз Юрий Всеволодович обсадили Ошел: „Около града, крепостна стена от колове имаше, дъбова ограда“, „посякоха оградата“, „посякоха оградата и крепостта“, „запалиха го“, „града запалиха“, разказва летописецът. „А Святослав стоеше там, докато градът изгоря, и завзе Ошел“ [ПСРЛ 28: 48,205-206; 33: 61-62]. За сравнение: през 1437 г., градовете Рязан и Коломна са били укрепени не с каменни, а с дървена ограда, тъй като по тези места нямало много камък [Барбаро 1971: 98]. С други думи, поне до XV век в градовете на региона като цяло преобладавали дървените постройки.

Основен поминък в българското царство е била търговията – с Хазария, с Киевска Рус, а също и с племената, живеещи по двата бряга на Волга. Основна стока е била кожата от самури, хермелини, белки. От пристигащите чужди търговци взимали мито в размер на 1/10 от стоките, които носели. Внасяните монети разменяли за най-голямото си богатство – кожата от самури. Със скъпите кожи търгували в южните страни. Например в Крим, където се използвали за изработката на арменски килими. Такъв килим например е имало в юртата на Алмуш: „Всички те (живеят) в юрти с тази разлика, че юртата на царя е много голяма, може да побере 1000 души и повече, и почти цялата е постлана с арменски килими“ [Ибн Фадлан 1956: 137]. Разкази за арменската коприна (*эрмен пурсӑнӗ*) можеха да се запишат сред чувашите до 70-те години на XX век. В България коприната, разбира се, доставяли арменските търговци, които имали и своя колония.

Активни отрасли във Волжка България са били отглеждането на зърнени култури и развитото животновъдство. Повечето извори съобщават, че основните култури са били пшеница, ечемик и просо [Ибн-Даста 1869: 23-24; Рубрук 1997: 97-98]. „Те ни посрещнаха с хляб, месо и просо в ръце“, съобщава арабският писар [Ибн-Фадлан 1956: 131]. Гардизи пише, че във Волжка България имало хляб, месо, тикви, леща и боб. В 1024 г. в Суждали (гр. Суздал) избухнал метеж и настъпил глад. Настъпил глад и в Горното Поволжие. Тогава хората оживяха, понеже „всички от Болгар донесоха жито по Волга“ („идоше по Волзе вси людье в Болгары и привезоша жито и тако ожиша“) – се казва в Лаврентиевската летопис [ПСРЛ 1: 148]. Същото пишат Новгородската и Софийската летопис, които уточняват – „пшеница и жито“ [ПСРЛ 4,1: 112]. Както виждаме, земеделието е било основен поминък при българите. Също така и животновъдството е заемало значителна роля в живота на населението [Греков 1959: 523]. Например те отглеждали и товарни животни. А сред основните храни е било конското месо, което несъмнено се свързва и с казанските татари. Същевременно днешните южни черноземни райони на Чувашия са заемали суварите. В тази зона влизат съвременните Батиревски, Комсомолски, Шемуршински и Ялчикски район. Именно тези земи и до днес дават богата зърнена реколта. Българите са заемали основно земите по левия бряг на р. Волга. Затова трябва да се уточни, че основните производители на зърнени храни във Волжка България са били суварите.

Въпреки уседналостта и развитото земеделие, българите продължавали да живеят в традиционните номадски юрти. Номадският и градският начин на живот съществували „рамо до рамо“ във Волжка България [Golden 1980: 88,47].

В началото на X в. българите носели дълги кафтани, подобни на тези у хазари и баджанаци (печенег), в отличие от късите връхни дрехи на русите [Аль-Балхи 1960: 277-278; Ибн Хаукал 2009: 95]. В 985 г. новгородските воеводи Владимир и Добриня нападнали България. Като видели, че всички са обути с ботуши, се въздържали да ги обложат с данък. С други думи, русите знаели отпреди, че такъв народ няма да търпи потисничество. И бил сключен мир. Двете страни решили: „Или между нас ще има мир, или камъкът ще започне да плува във водата, а хмелът да потъва“ [ПСРЛ 4,1: 60; 6,1: 71; 16: 250-251]. Златоординският хан Берке наред с другите скъпи одежди носел златен колан със скъпоценни камъни върху зелена българска кожа [Эль-Муфаддалъ 1884: 193]. Споменатата кожа, известна като „булгар“, през Средните векове била прочута не само в Поволжието. „Абсолютно е сигурно, че татарските национални – шарени кожени обувки, имат дълбоки български корени“ [Фахрутдинов 1986: 67].

С дирхемите, които сечели и разделяли наполовина, българите пазарували от руси и славяни, тъй като само срещу това те продавали своите стоки [Бартольд 1973: 58]. Господстващата прослойка изкупувала от съседното население в Средното Поволжие земеделската и занаятчийската продукция, а след това я препродавала в източните страни. Например за Хорезъм търговците изнасяли кожи от самури, хермелини, белки, бобри, зайци, лисици и кози; восък, стрели, калпаци, рибен клей и зъби, мед, орехи, мечове, ризници, овце и говеда. Между другото под „рибешки зъби“ се разбирали бивни от мамонт и зъби от морж, които българите взимали от мансите [Фахрутдинов 1986: 67]. С жителите на Югра, т.е. с угрите, волжките българи търгували с кожи [Zimonuî 2014: 137]. В България внасяли източни стоки, които препродавали на северните и западните си съседи. Посредничеството в търговията било доходносно. Особено тесни са били търговските отношения с хазарите и русите [Ал-Бекри 1879: 63]. Именно тези традиции са били характерни и за татарите в Поволжието. Суварите, а по-късно и чувашите като народ, привързан към земята/и земеделието, също купували стоки от българите, а после от татарите. Поради това още в края на XIX в. Гайнутдин Ахмеров не без основание констатира: „По мое мнение, народът, който днес се нарича казански татари, е прекият потомък на прославените търговци–българи“ [Ахмеров 1998: 27]. Културата на българите от периода на Златната орда се формира въз основа на местните традиции. „Ако се направи сравнение на българо-татарската култура с тази на Казанското ханство и на съвременните татари, не е трудно да се разбере, че в основата на културата на казанските татари е българската“ [Смирнов 1948: 16]. През втората половина на IX – началото на X в., българите били ездачи, носели ризници и пълно въоръжение. Всеки мъж, който се женел, плащал дан на царя ездитен кон [Ибн-Дафта 1869: 24]. От арабски източник от XII век, описващ събития през X–XI в. узнаваме, че българските търговци

извозвали своите товари до северните си съседи на шейни с кучета. А те самите се придвижвали „със скоростта на вятъра“, на ски, направени от подбедрените кости на бикове, като се изтласквали с „две копия“ [Заходер 1967: 65].

Към края на XIII – началото на XIV в. във Волжка България не отглеждали плодови дървета и лозя поради силните студове. Но пък черната ряпа виреела добре и достигала големи размери [Абу-л-Фида' 2009: 125]. Причината обаче е и в традициите на наскоро уседналите номади.

През 1172 г. е основан гр. Казан. За новия град е избрано удобно място не само от географска, но и от икономическа гледна точка. „Мястото е най-удобно и красиво, разнообразно и подходящо за паша и отглеждане на пчели, за растежа на всякакви семена и зеленчуци в изобилие, за лов на зверове и риби“, уточнява летописецът [ПСРЛ 19: 10].

Лаврентиевската хроника казва, че в 1229 г. „Половците избягали нагоре към българите пред татарите“ [ПСРЛ 1: 314], т.е. половците се спасили от монголо-татарите, бягайки при българите. Казанските етнографи съвсем правилно коментират този епизод: „Кипчаките едва ли биха отишли при българите, ако не се надявали на някаква подкрепа... Етническото взаимодействие между кипчаки и волжки българи е започнало още в предмонголската епоха. За това говорят и някои топоними [Исхаков, Измаилов 2000: 50]. Сред тях са Тухчин, Собекул, Кайбич, Читай, Ширдан, Тарлу. Традиционната материална и духовна култура коренно се променя за сметка на интерференцията със Средна Азия, основно Хорезъм [Егоров 2009]. Монголо-татарите се ползвали с уважение, тъй като господствали над по-силни племена и страни. Поради прекомерно величаене започнали да ги наричат (тях и подчинените им народи) татари. Както е известно, в 1395 г. руските воеводи завладели градовете Булгар, Жукотин, Казан и Керемечюк. Всички тези земи хрониките наричат „татарски“. С други думи, по това време понятието „българи“ вече се заменя с „татари“.

Българите, без съмнение, се смесили с татарите [Куник 1878: 146]. Това положение се утвърждава особено с пренасянето на столицата на Българското царство в Казан. „От това време нататък названието татари окончателно се утвърждава за населението на Средното Поволжие“ [Смирнов 1948: 16]. Но това е била само смяна на екзоетнонима, защото българите продължавали да се самоназовават така. Руските летописи от XIV–XVI в. продължават да наричат българите с тяхното име. В официалните документи, назоваващи руските царе, има и страната „България“. Например „Василий III – Господар на цяла Рус и велик княз Владимирски, Московски, Новгородски, Псковски, Тверски, Югорски, Пермски, Български, Вяцки и прочее...“. А също „Иван Василевич – велик княз Владимирски, Московски, Новгородски, Псковски, Тверски, Югорски, Пермски, Български, Смоленски и на други земи много, цар и господар на цяла Рус“. През втората половина XVII в. още е съхранено двойното название (казанци – българи). Например митрополит Йоасаф официално са титулува митрополит Казански и Български. „Булгар“ присъства и в титулатурата на Петър I: „Цар Московски, Киевски..., Казански...,

Булгарски“. „Местното население, което сега нарича себе си татари, до XIX в. включително, че дори до октомврийската революция, се самоназовавало българи. Именно обикновеният народ е държал на това именуване“ [Раимов 1948: 145]. Тази тенденция е съхранена и в наши дни сред определена прослойка от населението.

Както виждаме, въпросът за приемствеността между българи и татари има положителен отговор. На едно съвещание за произхода на казанските татари през 1946 г. А.Ю. Якубовски дава съвсем ясна формулировка: „Етническата основа на казанските татари... са древните българи, които усвоили нови елементи, все още недостатъчно изследвани, и впоследствие получили името татари“ [Якубовский 1948: 133]. Тогава А.П. Смирнов изказва аналогично мнение. Според него българската култура е фундаментът за по-късната татарска култура [Смирнов 1948: 150]. Трябва да отчетем, че през XVI–XIX в. в самосъзнанието на народите от Средното Поволжие историческите връзки с Волжка България почти са угаснали. А желанието на някои съвременни казански татари да си възвърнат името *българы* справедливо се определя като „изобретяване на традиции“ [Шамилоглу 2011: 280]. Твърде много промени са станали в историята на народите, населявали някога Волжка България. Времето е отминало безвъзвратно. Желанието на казанските татари да си върнат етнонима „българи“ днес не е нищо повече от академично упражнение и бюрократична процедура [Тишков 2013: XLV].

Още в Приазовието българите са били съюз от племена. Но савирите не са били част от него и обитавали степите на Западното Прикаспие. В Кавказ савирите имат свое племенно обединение. Известно е също, че след като се освобождават от зависимостта на Западнотюркския каганат, хазарите включват савирите в своята конфедерация и предприемат настъпление срещу българите [Salmin 2014]. „Във времената на Българското царство, волжките българи и предците на чувашите, въпреки че са били генетически сравнително близки, представлявали различни народи“ [Хаттори 1980: 93]. Подробното запознаване с етнографските източници ясно показва, че чувашите не са могли да произлязат от българското племе. Даже ретроспективният, чисто теоретически възглед не позволява такава схема. Някои редове от книгата на Ибн Фадлан предават недружелюбните отношения между сувари и българи. Ръкописът *Hudūd al-‘alem*, съставен в края на X в., свидетелства за враждебните отношения между българи и сувари, и състоянието на война между българи, барсул и исгил. За това пише в своите трудове Питър Голдън [Golden 2008: 236]. Впрочем по отношение на етносите, образуващи царство България, първоизточниците (Ибн Русте, Гардизи и *Hudūd al-‘alem*) без изключение утвърждават: една част от тях се нарича *б.р.сулā (Barchūla)*, друга – *ас.к.л (Ishkile, Asgil)*, трета – *българи (B.lkār)* [Заходер 1967: 28-29]. Както виждаме, източниците не сочат савирите (суварите) сред българите. Това е още един довод, подкрепящ твърдението, че българи и савири (сабири, сувари) никога не са били в една коалиция. Ето защо да се пише „българи-сувари“, както правят много изследователи на чувашката история [Егоров 1971: 14; Иванов 2010; и

др.], в основата си е невярно. Това са два различни народа по протежение на техния исторически път. На въпроса „Явяват ли се волжките българи предци на чувашите“, Бернат Мункачи отговаря съвсем правдиво: в етническо отношение главното обстоятелство е, че чувашите не се наричат българи, пише унгарският изследовател [Munkácsi 1903]. Действително няма данни, че чувашите когато и да било са се самоназовавали българи [Golden 1992: 397]. Несъмнено етнонимът *čuvaš* исторически не е тъждествен на българи. Но отчитайки всички останали обстоятелства, трябва да се признае, че *čuvaš* е название на народ, който има историческа връзка с българите. Или както казва поговорката „нито да извадиш, нито да добавиш“. Освен това Бернат Мункачи е направил важна историческа грешка. Той заявява, че предците на чувашите по всяка вероятност са били подчинени на българите и затова възприели български език. Получава се куриозно недоразумение. И в историята това не се е случило. Въпреки че Мункачи не уточнява кой период от историята на чувашките предци има предвид, неговият възглед за прераждането на чувашите в българи е неправилен.

Да, и в Кавказ, и на Волга савирите/сувари заедно с българите влизали, но рядко в общ политически конгломерат и те никога не се смесвали до неузнаваемост. Въпреки че в процеса на формирането на българо-татарския етнос несъмнено са асимилирани и сувари.

Определянето на българите като предци на казанските татари не е от сега. Например на конференцията през 1946 г. А.П. Смирнов е казал достатъчно ясно: „Основният упрек се състоеше в това, че аз поставям знак за равенство между българи и татари. Нито в моите тезиси, нито в своя доклад, не съм сторил това. Говорих за българите като предшественици на татарите, като един от основните компоненти, който влиза в състава на татарския народ [Смирнов 1948: 148].

ИЗВОДИ

Сравнителното изучаване на историята и културата на българите и на казанските татари води до извода за техните генетически връзки. Главна роля във формирането на поволжките татари като етнос изиграват културните традиции на българите, които са продължени и развити в културата на казанските татари. Именно племената на Волжка България, на първо място и преимуществено българите, съставляват основния масив на татарската народност. Когато говорим за нейната история, трябва да се имат предвид именно народните маси, а не племенната върхушка, свързана със Златата орда. Искам да подчертая още веднъж, че понятията „българи“ и „сувари“ трябва да се разделят, а не да се свързват с дефис: „булгаро-сувари“ или „булгари-сувари“. За племето сувари следва да се пише и говори само конкретно: „суварите, живеещи в България“. Българите и суварите са отделни, самостоятелни понятия и те никога не са били в близки родствени отношения

помежду си. Когато изследователите не могат да идентифицират предците на чувашите, те прибегват до „хитрост“ и пишат „българо-сувари“. Сякаш се застраховат и за всеки случай сочат двете общности като предтечи. Нека читателят избира сам. Всичко това обаче няма отношение към научното изследване. При това историците, изследователи на Волжка България, ясно квалифицират българите като скотовъди номади, а суварите – като изкусни земеделци.

Както виждаме, първото споменаване на българите не е в 354 г., а в I век, и не в Западното Предкавказие, а в Югозападна Велика Армения. Изворите показват, че българите са един от основните етнически компоненти при формирането на казанските татари. И по силата на изложените факти, българите не могат да бъдат предци на чувашите.

ЛИТЕРАТУРА

- Абу-л-Фида’**. Таквим ал-булдан (Книга упорядочения стран) //Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв.: Текст. Перевод. Комментарий. – М.: Восточ. лит., 2009: 76-166.
- Агафий** Миринейский. О царствовании Юстиниана. Пер., ст. и примеч. М.В. Левченко. – М.: Арктос, 1996. – 256 с.
- Ал-Бекри**. Известия о славянах и их соседях. Издал и перевел барон В. Розен //Записки Императорской Академии наук. Т. 32. – СПб.: Имп. АН, 1879: 1-64.
- Ал-Гарнати** А.Х. Путешествие в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.). – М.: Наука, 1971. – 136 с.
- Ал-Идриси**. Отрада страстно желающего пересечь мир //Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. – М.: Восточ. лит., 2006: 108-275.
- Ал-Истахри**. Книга путей и стран. Пер. Т.М. Калининой //Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. III: Восточные источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009: 81-86.
- Ал-Куфи** Абу Мухаммад. Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.). Пер. с араб. З.М. Буниятова. – Баку: Элм, 1981. – 84 с.
- Ал-Мукаддаси**. Лучшее разделение для познания климатов. Пер. с араб., введ., коммент., указ., карта, таблица – Н.И. Сериков //Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 2. – М.: Наука, 1994: 268-334.
- Аль-Балхи** Абу-Зайд Ахмед Ибн-Сахль. Книга видов земли. XXIV (XV) //Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Т. 1: Арабские источники VII-X вв. Пер. Л.Е. Куббеля, В.В. Матвеева. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960: 274-278.
- Амирханов** Хусаин. Таварих-е Булгарийа (Булгарские хроники). Пер. со старотатар., вступ. ст. и коммент. А.М. Ахунова. – М.: Марджани, 2010. – 219 с.
- Аннинский** С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе //Исторический архив. III. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940: 71-112.
- Артамонов** М.И. История хазар. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. – 524 с.
- Ахмеров** Гайнетдин. Избранные труды: История Булгарии. История Казани. Этнические группы и традиции татар. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1998. – 240 с.
- Ахунов** А.М. Хусаин Амирхан и его книга «Таварих-е Булгарийа» //Амирханов Хусаин. Таварих-е Булгарийа (Булгарские хроники). Пер. со старотатар., вступ. ст. и коммент. А.М. Ахунова. – М.: Мапрджани, 2010: 4-13.
- Барбаро** Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. Пер. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1971. – 275 с.
- Бартольд** В. Введение //Худūd ал-‘āлем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. – Л.: Изд-во АН СССР, 1930: 1-32.
- Бартольд** В.В.Сочинения. Т. V. – М.: Наука, 1968. – 757 с.; Т. VIII. – 1973. – 723 с.
- Белорыбкин** Г.Н. Западное Поволжье в средние века. – Пенза: ПГПУ, 2003. – 199 с.
- Боготова** З.И., **Кутуев** И.А., **Хусаинова** Р.И., **Валиев** Р.Р., **Керефова** М.К., **Хуснутдинова** Э.К. Анализ Alu-инсерционного полиморфизма в популяциях кабардинцев и балкарцев //Медицинская генетика. Т.8. № 1. 2009: 19-24.
- Болгов** Н.Н. Северное Причерноморье позднеантичного времени: проблемы истории и археологии. – Белгород: БелГУ, 2002. – 204 с.
- Бруин** Корнелий де. Путешествия в Московию //Россия XVIII века глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989: 19-188.
- Валеев** Р.М. Торговля в Поволжье и Приуралье в IX – начале XV веков. АДД. – Казань: КГУКИ, 2011. – 42 с.

- Воробьёв** Н.И. Происхождение казанских татар по данным этнографии //Происхождение казанских татар. – Казань: Татгосиздат, 1948: 62-80.
- Гадло** А.В. Этническая история Северного Кавказа: IV – X вв. – ЛГУ, 1979. – 216 с.
- Гмыря** Л.Б. Правовые нормы в Хазарском каганате на раннем этапе истории (середина VII – первая треть VIII в.) //Вестник Института ИАЭ ДНЦ РАН. 2012. № 2: 3-20.
- Голден** П.Б. Религия кыпчаков средневековой Евразии //Степи Евразии в эпоху средневековья. Т. 6. – Донецк: ДНУ, 2008: 309-340.
- Греков** Б.Д. Избранные труды. Т. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 624 с.
- Грум-Гржимайло** Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. 2: Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Л.: Изд. Учен. комитета МНР, 1926. – VI, 898 с.
- Гумилёв** Л.Н. Открытие Хазарии. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 411 с.
- Данзан** Лубсан. Алтан тобчи («Золотое сказание»). Пер., введ., коммент. и прил. Н.П. Шастиной. – М.: Наука, 1973. – 439 с.
- Денисов** П.В. Религиозные верования чуваш: Историко-этнографические очерки. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1959. – 408 с.
- Джувейни** Ала-ад-Дин Ата-Мелик. Чигисхан: История завоевателя мира. Предисл. и библиогр. – Дэвид О. Морган. Пер. текста с англ. на рус. яз. – Е.Е. Харитонов. – М.: Магистр-Пресс, 2004. – LXI, 690 с.
- Димитриев** В.Д. Чебоксары: Очерки истории города конца XIII-XVII веков. – Чебоксары: ЧГИГН, 2003. – 180 с.
- Дубов** И. Великий Волжский путь. – Л.: ЛГУ, 1989. – 257 с.
- Егоров** В.Г. Этногенез чувашей по данным языка //СЭ. 1950. № 3: 79-92.
- Егоров** В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1971. – 204 с.
- Егоров** Н.И. Узловые проблемы ранних этапов огуро-булгаро-чувашского этногенеза и современные проблемы алтаистики //Чувашский язык и современные проблемы алтаистики. Ч. 1. – Чебоксары: ЧГИГН, 2009: 29-33.
- Ельчинова** Г.И., **Васильева** Т.А., **Эльканова** Л.А., **Ревазова** Ю.А., **Петрова** Н.В., **Тимковская** Е.Е., **Зинченко** Р.А. Результаты популяционно-генетического изучения населения Республики Татарстан //Генетика. Т. 50. № 5. 2014: 619-624.
- Ефимова** А.М. Могильник на Бабыем бугре городища Болгары //Материалы и исследования по археологии СССР. № 80. – М.: Изд-во АН СССР, 1960: 169-194.
- Залая** Л.З. Ответы на вопросы //Происхождение казанских татар. – Казань: Татгосиздат, 1948: 156-158.
- Захария** Ритор. Хроника //Пигулевская Н.В. Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы. Сост. Е.Н. Мещерская. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2011: 570-597.
- Заходер** Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе: [I] Горган и Поволжье IX-X вв. – М.: Наука, 1962. – 278 с.
- Заходер** Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. – М.: Наука, 1967. – 212 с.
- Ибн ал-Асир**. Полный свод истории(Ал-Камил фи-т-та'рих). Пер. с араб., коммент., указ. – П.Г. Булгаков. Доп. к пер., примеч. и коммент. – Ш.С. Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 590 с.
- Ибн-Батута** Абу Абдаллах. Подарок наблюдателям по части диких стран и чудес путешествий //Сборник материалов, относящихся к истории Золтой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: С.Г. Строганов, 1884: 278-314.
- Ибн-Даста**. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века. – СПб.: Тип. Имп. ун-та, 1869. – XIII, 199 с.

Ибн Са'ид ал-Магриби. Книга распространения земли в длину и ширину // Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв.: Текст. Перевод. Комментарий. – М.: Восточ. лит., 2009: 19-75.

Ибн-Фадлан. Книга // Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Ст., пер. и коммент. – Харьков: Харьков. ун-т, 1956: 119-148.

Ибн Хаукал Абу-л-Касым. Книга путей и стран. Пер. Т.М. Калининой // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. III: Восточные источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009: 86-94.

Иванов Виталий. Этническая история чувашского народа. – Чебоксары: ЧГИГН, 2010. – 88 с.

Иованнес Драсханакертци. История Армении. Пер. с древнеармян., вступ. ст. и коммент. М.О. Дарбинян-Меликян. Автор карт С.Т. Еремян. – Ереван: Советакан грох, 1986. – 400 с., 3 карты.

Иордан. О происхождении и деяниях геттов. *Getica*. Вступ. ст., пер., комм. Е.Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 2013. – 512 с.

Иречек К.И. История Болгар. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1878. – X, 799 с.

Исхаков Д.М., **Измайлов** И.Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в. – Казань: ИИ АН РТ, 2000. – 136 с.

Казаков Е. О типологии и периодизации древностей Болгарии: VIII-X вв. // Симпозиум «Славяни и прабългари»: Доклады. – София: БАН, 1982: 388-391.

Каховский Б.В. О язычестве волжских болгар (по археологическим данным) // Новые исследования по археологии и этнографии Чувашии. – Чебоксары: НИИ, 1983: 26-42.

Кляшторный С.Г., **Султанов** Т.И. Государства и народы Евразийских степей: От древности к новому времени. – СПб.: Петербург. востоковедение, 2009. – 432 с.

Ковалевский А.П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана. – Чебоксары: НИИ, 1954. – 64 с.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Ст., пер. и коммент. – Харьков: Харьков. ун-т, 1956. – 347 с.: 1 л. ил.

Комар Алексей. Кочевники Восточной Европы VI – IX вв. // Тюркское наследие Евразии VI – VIII вв. – Астана: Kul Tegin, 2008: 191-216.

Комит Марцеллин. Хроника. Пер., ред. Н.Н. Болгов. – Белгород: БелГУ, 2010. – 230 с.

Куник А. О родстве хагано-болгар с чувашами по славяно-болгарскому Именнику // Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. – СПб.: Имп. АН, 1878: 118-161.

Кутуев И.А., **Боготова** З.И., **Хусаинова** Р.И., **Валиева** Р.И., **Виллемс** Р., **Хуснутдинова** Э.К. Изучение линий мтДНК в популяциях кабардинцев и балкарцев // Медицинская генетика. Т. 8. № 11. 2009: 16-22.

Кутуев И.А., **Литвинов** С.С., **Хусаинова** Р.И., **Юнусбаев** Б.Б., **Виллемс** Р., **Хуснутдинова** Э.К. Генетическая структура и молекулярная филогенетика популяций Кавказа по данным Y-хромосомы // Медицинская генетика. Т. 9. № 3. 2010: 18-25.

Лахутинская степенная книга. 1676 год. Отв. ред. Н.Н. Покровский. – М.: Языки славянской культуры, 2012. – 880 с.

Лепёхин Иван. Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства в 1768 и 1769 году. – СПб.: Имп. АН, 1771. – IV, 538 с., 23 табл.

Лихачёв А.Ф. Бытовые памятники Великой Булгарии. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1876. – 50 с.

Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Т. 6. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 693 с.

Маенхен-Гельфен Отто Дж. Мир гуннов: Исследования истории и культуры. Пер. с англ. В.С. Мирзаянова. – Казань: Слово, 2010. – 528 с.

Малютин С.Р. Проблемы этногенеза и этнической истории чувашей. Вып. 1: Хуннская эпоха. – Чебоксары: ЧГИГН, 1996. – 78 с.

Манандян Я.А. «Начальная история Армении» Мар-Абаса: (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского) //Палестинский сборник. Вып. 2 (64-65). 1956: 69-86.

Марр Н. Арабское извлечение из сирийской Хроники Марибаса //Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Т. XIV. – СПб.: Имп. АН, 1902: 078-091.

Масуди. Мурудж ад-Дзахаб //Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. – М.: Восточ. лит., 1963: 192-201.

Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. – Казань: Гос. музей ТАССР, 1957. – 37 с.

Мириджанян Левон. Истоки армянской поэзии. Пер. с армян. М.В. Саакян. – Ереван: Советакан Грох, 1980. – 216 с.

Мухамадиев Азгар. Новый взгляд на историю гуннов, хазар, Великой Булгарии и Золотой Орды. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. – 159 с., ил.

Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники города Булгара. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1987. – 128 с.

Набиуллин Н.Г. Исследования в Чистопольском районе Республики Татарстан //Археологические открытия 2007 года. – М.: Языки славян. культуры, 2010: 373.

Напольских В.В. Пермско-угорские взаимоотношения по данным языка и проблема границ угорского участия в этнической истории Предуралья //httpwww.molgen.orgmolgenfilesNapolskichNapolskich_Perm_Ugrian_VAU

Никифор, Патриарх Константинопольский. Краткая история со времени после царствования Маврикия. Пер. Е.Э. Липшиц //Византийский временник. Т. 3. М., 1950: 349-387.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 263 с.

Пигулевская Н. Мар Аба I: (К истории культуры VI в. н.э.) //Советское востоковедение. Т. V. 1948: 73-84.

Плетнёва Светлана. Древние болгары в восточноевропейских степях //Татарская археология. 1997. № 1: 31-60.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – VIII, 733 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 938, 87, L с.

Полное собрание русских летописей. Т. 4,1: Новгородская четвертая летопись. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – XXXVIII, 686 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 6, вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода. – М.: ИРИ РАН, 2000. – VIII, 312 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 6, вып. 2: Софийская вторая летопись. – М.: Языки рус. культуры, 2001. – VIII, 446 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 288 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (Продолжение). – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 254, 6 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 14: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 154, 286, 158 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 16: [Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки](#). – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 252 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 17: [Западнорусские летописи](#). – М.: Языки рус. культуры, 2008. – 384 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 18: Летопись Симеоновская. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1913. – 316 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 19: История о Казанском царстве. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 368 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 20: Львовская летопись. Ч. 1. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1910. – IV, 418 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 21: Книга Степенная царского родословия. Ч. 2. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1913. – С. 344-708.

Полное собрание русских летописей. Т. 22: Русский хронограф. Ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1914. – IX, 289, II с.

Полное собрание русских летописей. Т. 23: Ермолинская летопись. – М.: Языки славян. культуры, 2004. – V, 239, 2 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 25: Московский свод. Летописный свод конца XV века. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – XV, 463 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 27: Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 424 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 28: Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 413 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 30: Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивная) летопись. – М.: Наука, 1965. – 240 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 33: Холмогорская летопись. Двинский летописец. – Л.: Наука, 1977. – 251 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 34: Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. – М.: Наука, 1978. – 304 с.

Поло Марко. Книга. Примечания – М.Б. Горнунг //Карпини Джованни дель Плано. История монгалов; Рубрук Гильом де. Путешествие в Восточные страны; Поло Марко. Книга. – М.: Мысль, 1997: 192-393.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III.– СПб.: Изд-во Имп. АН, 1905. – 2204, 98 с.

Раимов Р.М. Выступление //Происхождение казанских татар. – Казань: Татгосиздат, 1948: 143-145.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского. Примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Ред. И.П. Петрушевский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 253 с.

Риттих А.Ф. Материалы для этнографии России. XIV: Казанская губерния. Ч. I. – Казань: Тип. Имп. Казан. ун-та, 1870. – X, II, 111 с., прил.

Рона-Таш Андраш. Хазары и мадьяры //Хазары. – М.: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2005: 111-124.

Рона-Таш А. От Урала до Карпатского бассейна: (Новые результаты исследований по ранней истории венгров) //Алтаистика и тюркология. 2011. № 4 (4): 131-139.

Рубрук Гильом де. Путешествие в Восточные страны //Карпини Джованни дель Плано. История монгалов. Рубрук Гильом де. Путешествие в Восточные страны. Поло Марко. Книга. Пер. – И.М. Минаев. – М.: Мысль, 1997: 88-189.

Саакян А. А. Столица Мцурн и историограф Мараб Мцурнийский //Доклады Национальной академии наук Армении. 2011. № 2: 195-206 (на армян. яз.; резюме на рус. и англ. яз.).

Семёнов И.Г. Основные этапы миграций огурских племен в Юго-Восточную Европу //Тюркологический сборник: 2011-2012. – М.: Наука, 2013: 333-351.

Сириец Михаил. Хроника. Пер. – Р.А. Гусейнов //Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. – Баку: Изд-во АН АзССР, 1960: 15-53.

Скржинская Е.Ч. Вступ. ст., пер., коммент. //Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – СПб.: Алетейя, 2001. – 512 с.

Смирнов А.П. К вопросу о происхождении татар. Ответы на вопросы //Происхождение казанских татар. – Казань: Татгосиздат, 1948: 5-26,148-151.

Стаматов Атанас. *Temproa incognita na rannata bŭlgarska istoriya*. – София: Св. Иван Рилски, 1997. – 150 с.

Тишков В.А. Российская полиэтничность в мировом контексте //X Конгресс этнографов и антропологов России. – М.: ИЭА РАН, 2013: XLII-LII.

Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза //СЭ. 1949. 3: 12-36.

Фахрутдинов Р. Мелодия камней. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 224 с.

Феофан Исповедник. Хронография. Текст на др.-греч. и рус. яз. Пер. и коммент. И.С. Чичурова //Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М.: Наука, 1980: 24-144.

Фёдоров Я.А., **Фёдоров** Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе (Историко-этнографические очерки). – МГУ, 1978. – 296 с.

Фредегар. Хроники. Пер. с латин., коммент., вступ. ст. – Г.А. Шмидт. – СПб.: Евразия; М.: Клио, 2015. – 464 с.

Хаттори С. О формировании татарского и чувашского языков //Вопросы языкознания. 1980. № 3: 86-94.

Хвольсон Д.А., пер., введ., коммент. Ибн-Даста. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. – СПб.: Тип. Имп. ун-та, 1869. – XIII, 199 с.

Хоренаци Мовсес. История Армении. Пер. с древнеармян. яз., введ. и примеч. Гагика Саркисяна. – Ереван: Айастан, 1990. – L, 291 с.

Худяков М.Г. К вопросу о происхождении чуваш //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. № 4. Баку, 1927: 135-146.

Чеченов И.М. К вопросу о ранних этапах тюркизации Центральнокавказского субрегиона //Е.И. Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. – М.: ИА РАН, 2014: 288-290.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М.: Наука, 1980. – 215 с.

Шамилоглу Юлай. «Джагфар Тарихы»: как изобреталось болгарское самосознание //Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. – М.: ИА РАН, 2011: 275-287.

Шамильоглу Юлай. Направления в исследовании Золотой Орды //Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань: ИИ АН РТ, 2001: 15-29.

Шамильоглу Юлай. Конец языка волжских болгар //Шпулер Бертольд. «Золотая Орда»: традиции изучения и современность. – Казань: Фэн, 2007: 169-175.

Элómари Ибн-Фадлаллах. Сочинения //Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: С.Г. Строганов, 1884: 207-251.

Эль-Муфадаль, сын Абульфадалия. Прямой путь и единственная жемчужина в том, что случилось после летописи Ибнамида //Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: С.Г. Строганов, 1884: 176-199.

Якубовский А.Ю. Выступление //Происхождение казанских татар. – Казань: Татгосиздат, 1948: 130-133.

Bereczki Gábor. A Volga-Káma vidék areális kapcsolatai //Areális nyelvészeti tanulmányok. – Budapest: Tankönyvkiado, 1983: 207-236.

Beyer H.-V. Великая Булгария как форпост ислама... //Античная древность и средние века. – Екатеринбург: УГУ, 2009: 467-488.

Biruni Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad. The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athar-ul-Bakiya of Albiruni or "Vestiges of the Past". Transl. C. Edward Sachau. – L.: By William H. Allen & Co, 1879. – XIV, 464 p.

Golden Peter B. Khazar studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Vol. 1. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. – 291 p.

Golden Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. – XIV, 483 p.

Golden Peter B. The peoples of the Russian forest belt //The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge Univ. Press, 2008: 229-255.

Golden Peter B. The peoples of the south Russian steppes //The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge Univ. Press, 2008a: 256-284.

Golden Peter B. Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Ed. by Cătălin Hriban. – București: Editura Academiei Române, 2011. – 424 p.

Golden Peter B. Some Notes on the Etymology of *Sabir* //KOINON ΔΩΡON: Сборник статей к 60-летию В.П. Никонорова. – СПб.: Филфак СПбГУ, 2013: 49-55.

Jean Nikiou. La Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien publié et traduit par H. Zotenberg. – Paris: Imperimerie Nationale, 1883. – 264 p.

Langlois Victor. Etude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorën //Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg. T. III. 1861: 531-583.

Mommsen Theodorvs, Ed. Monumenta Germaniae Historica. Chronicaorvm Minorum Saec. IV.V.VI.VII. Vol. I: Accedvnt Tabvlae Dvae. – Berolini: Apvd Weidmannos, 1892. – XII, 756 p.

Moravcsik Gyula. Byzantinoturcica. T. I-II. – Leiden: E.J. Brill, 1983. – 730 S.

Munkácsi Bernát. A volgai bolgárokról //Ethnographia. XIV. Budapest, 1903: 66-76, 147-152, 261-265.

Munkácsi Bernát. Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völker des Wolga-Uralgebietes //Kőrösi Csoma Archivum. II. Budapest, 1926: 42-64.

Munkácsi Bernát. A *dió* szó //Keleti Szemle. XX. Budapest, 1927: 131-135.

Németh Gyula. A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. – 399 p.

Nesheva D. V., Karachanak-Yankova S., Lari M., Yordanov Y., Galabov A., Caramelli D., and Toncheva D. Mitochondrial DNA Suggests a Western Eurasian Origin for Ancient (Proto-) Bulgarians //Human Biology. 2015. Vol. 87. N 1: 19-28.

Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opvscvla Historica. Ed. Carolvs de Boor. – Lipsiae: B.G. Tevbner, 1880. – LII, 280 p.

Róna-Tas András. Some Problems of Ancient Turkic //Acta Orientalia Havniae. 32. 1970: 209-228.

Róna-Tas András. A honfoglaló magyar nép. – Budapest: Balassi, 1996. – 412 p.

Róna-Tas András. Nutshell Chuvash
//<http://www2.lingfil.uu.se/afto/turkiskasprak/IP2007/NUTSHELLCHUVASH.pdf>

Róna-Tas András, **Berta** Árpád, **Károly** László. West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2011. – XX, 1494 p.

Salmin Anton. Savirs – Bulgars – Chuvash. Ed. Peter Golden. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2014. – 147 p.

Sarkissian A.O. On the authenticity of Moses of Khoren's History //Journal of the American Oriental Society. Vol. 60. N 1. 1940: 73-81.

Zimonyi István. History of the Turkic speaking peoples in Europe before the Ottomans URL: <http://www2.lingfil.uu.se/afto/turkiskasprak/IP2007/ZimonyiIP.pdf>

Zimonyi István. Medieval Nomads in Eastern Europe: Collected Studies. – București: Brăila, 2014. – 399 p.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Ружа Нейкова. От научния редактор</i>	3
Предговор	8
Етнонимика	9
История	10
География	18
Етногеномика	21
Археология	24
Религия	25
Език	31
Етнография	36
Изводи	42
Литература	44

**Салмин А.К. 2016. Българите: от Армения до Казан. София: Бъдник, 51 с.
Първо издание. Формат: 16/60 x 90.**

Издава: БЪДНИК ЕООД
e-mail: mail@tangra-bg.org
София 1124, ул. Николай Ракитин 11